

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ BANK
SEKTORUNA TƏSİRLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Alhümbətli Nigar Mübariz

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__ -ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ BANK
SEKTORUNA TƏSİRLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: “Bank işi”

Qrup: 606

Magistrant:
Alhümbətli Nigar Mübariz
qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.f.d., dos. Musayev Gəray Cümşüd
oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

Elm andı

Mən, Alıhümbətli Nigar Mübariz qızı and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının bank sektoruna təsirləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ BANK SEKTORUNA TƏSİRLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İlk dəfə olaraq Çinin Uhan vilayətində müşahidə olunan və daha sonra bütün dünya miqyasında sürətli şəkildə yayılan COVID-19 pandemiyası iqtisadiyyatın bütün mövcud sferalarına bir sıra təsirlər göstərdiyi kimi bank sektoruna da güclü təsirlər göstərmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının bank sektorunda səbəb olduğu dəyişikliklərin araşdırılmasından və iqtisadi artımı təmin edən bank münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Məqsədə uyğun olaraq qeyd edilmiş məsələlərin həll edilməsi zəruri hesab edilmişdir: Pandemiya şəraitində bank sektorunun fəaliyyətində baş vermiş dəyişikliklərin araşdırılması; Koronavirus pandemiyasının bank sektoruna vurduğu zərərin təhlili və zəzərin aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda pandemiya öncə və pandemiya sonra həm iqtisadiyyatda, həm də bank sektorunda olan göstəricilər araşdırılaraq müqayisə olunmuşdur. İllər üzrə mövcud tendensiyaların təhlili aparılmış xüsusilə depozitlərin, bank kapitallarının statistik göstəriciləri əks olunaraq müqayisəli təhlilə yer verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat zamanı bir çox müxtəlif resurslardan istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrə müxtəlif elmi məqalələr, kitablar və rəsmi saytlardan əlavə olunmuş statistik göstəricilər daxil edilmişdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Araşdırmanın aparılması üçün koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar resursların məhdud sayda olması tədqiqatın mədudiyyətlərindən hesab olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın əhatə etdiyi mövzu son üç illik dövərdə iqtisadiyyata bağlı olan məlumatlar əsasında tərtib olunması tədqiqatın elmi cəhətdən yeniliyini göstərir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Araşdırma zamanı təhlil olunmuş məsələlər iqtisadiyyatda əsaslı rol oynayan bank qurumları tərəfindən və bundan əlavə bank işinə dair dərslərin tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: bank sistemi, koronavirusun təsirləri, iqtisadi böhran

“EFFECTS OF THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIA ON THE BANKING SECTOR”

SUMMARY

The actuality of the subject: The COVID-19 pandemic, first observed in China's Wuhan province and then spread rapidly around the world, has had a number of impacts on all sectors of the economy, as well as the banking sector.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to study the changes caused by the coronavirus pandemic in the banking sector and to develop scientifically sound proposals and recommendations to improve banking relations that ensure economic growth. In accordance with the purpose, it was considered necessary to address the following issues: Investigation of changes in the activities of the banking sector in the context of the pandemic; It consists of analyzing the damage caused by the coronavirus pandemic to the banking sector and preparing proposals to eliminate the damage.

Used research methods: The study compared and compared indicators before and after the pandemic in both the economy and the banking sector. The analysis of the current trends by years was carried out, in particular, a comparative analysis was made, reflecting the statistical indicators of deposits and bank capital.

The information base of the research: Many different resources were used in the research. These sources include various scientific articles, books, and statistics from official websites.

Restrictions of research: Limited resources for research related to the coronavirus pandemic are considered limitations of the study.

The novelty and practical results of investigation: The fact that the research topic is based on economic data from the last three years shows the scientific novelty of the research.

Scientific-practical significance of results: The fact that the research topic is based on economic data from the last three years shows the scientific novelty of the research.

Keywords: banking system, effects of coronavirus, economic crisis

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	7
I FƏSİL. BANK SEKTORUNUN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ....	10
1.1. Bank fəaliyyətlərinə nəzəri baxış.....	10
1.2. Qlobal bank sistemi və bu sahədə müasir inkişaf istiqamətləri.....	15
1.3. Azərbaycan bank sistemi	20
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İQTİSADİYYATA	
TƏSİRLƏRİ.....	28
2.1. Koronavirus pandemiyası	28
2.2. Koronavirus pandemiyasının beynəlxalq və iqtisadi təsirləri.....	32
2.3. Koronavirusun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri.....	38
III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ BANK SEKTORLARINA	
TƏSİRLƏRİ.....	43
3.1. Pandemiya şəraitində bank sektorunun fəaliyyətində dəyişikliklər.....	43
3.2. Pandemiyanın bank sektoruna vurduğu zərər.....	49
3.3. Pandemiya dövründə bank sektorunda texnoloji innovasiyalar	53
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	69
Cədvəllərin siyahısı.....	73
Şəkillərin siyahısı.....	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İlk öncə olaraq Çinin Uhan vilayətində müşahidə olunan və daha sonra bütün dünya miqyasında gözlənilməz şəkildə geniş yayılan COVID-19 (koronavirus) pandemiyası iqtisadiyyatın bütün hissələrinə bir sıra təsirlər göstərdiyi kimi bank sektoruna da güclü təsirlər göstərmişdir.

Ümumilikdə, bank sektoru pandemiyanın təsirləri nəticəsində müxtəlif şəkildə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər həm müsbət yönümlü, həm də mənfi yönümlü olaraq qeydə alınmışdır. Qeyd olunanları nəzərə alaraq “Koronavirus (COVID-19) Pandemiyasının bank sektoruna təsirləri” adlı dissertasiya mövzusu aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Koronavirus pandemiyası dünya üzərində geniş yayıldıqdan sonra iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi bankların da fəaliyyətlərində də dəyişikliklərə səbəb oldu.

Tədqiqatda bu sahədə olan mənfi və müsbət tendensiyalar öz əksini tapmışdır. Belə ki, banklarda yaranan əsas problem kreditə olan tələbatın azalması və depozitlərin sayında olan azalmalar idi. Tədqiqatda banklarda baş vermiş bu hadisələr statistik göstəricilər vasitəsilə müqayisəli şəkildə təhlil olunub.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının bank sektorunda səbəb olduğu dəyişikliklərin araşdırılmasından və iqtisadi artımı təmin edən bank münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Məqsədə uyğun olaraq tədqiqatın vəzifələri aşağıda qeyd olunmuşdur:

1. Pandemiya şəraitində bank sektorunun fəaliyyətində baş vermiş dəyişikliklərin araşdırılması;
2. Koronavirus pandemiyasının bank sektoruna vurduğu zərərin araşdırılması və zərərin aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanması;
3. Pandemiya dövründə bank sektorunda texnoloji innovasiyalara aid praktiki tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı olaraq bank sektoru, koronavirus və onun global iqtisadiyyata, o cümlədən bank sektoruna olan təsirləri götürülmüşdür. Tədqiqatın predmeti isə bank sisteminin pandemiya dövründə fəaliyyətində olan mənfi, eləcə də müsbət dəyişikliklərin təhlil olunması və bu sahədə olan mövcud innovativ texnoloji yeniliklərin araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda pandemiyadan öncə və pandemiyadan sonra həm iqtisadiyyatda həm də bank sektorunda olan göstəricilər araşdırılaraq müqayəsə olunmuşdur. İllər üzrə mövcud tendensiyaların təhlili aparılmış xüsusilə depozitlərin, bank kapitallarının statistik göstəriciləri əks olunaraq müqayisəli təhlilə yer verilmişdir.

Bundan əlavə dünya ölkələrinin iqtisadi göstəriciləri nəzərdən keçirilmiş və pandemiyadan sonra baş vermiş dəyişikliklər müqayəsə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat zamanı bir çox müxtəlif yerli və xairici resurslardan istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrə müxtəlif elmi məqalələr, kitablar və rəsmi saytlardan əlavə olunmuş statistik göstəricilər daxil edilmişdir. Araşdırma üçün istifadə olunmuş yerli mənbələrə Y.Həsənlinin, E.Sadiqovun, O.Bağirovun, Ş.Hacıyevin, A.Mehtiyevin, R.Ağayevin, İ.Əhmədovun, R.Bəşirovun kitablarından və müasir bank sisteminə aid olan elmi məqalələrindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı türk dilində istifadə edilmiş elmi resurslara D.Fatmanurun, İ.Uğurun, A.Muharremi, A.İhsanın, E.Aksoyun, İ.Karakülenin, F.Yetizin, H.Arabacının, D. Oduncunun, H. Alpagonun, İ.Bekcinin bank sahəsinə aid edilmiş elmi məqalələri, eləcə də bu tədqiqat mövzusunə dair elmi analitik yazıları daxildir. Bundan əlavə olaraq, tədqiqatın informasiya bazasına ingilis dilində olan mənbələrə S.Kaplan, D.Zilberman, N.Fernandesin, F.Jonathan kimi tədqiqatçıların yazıları da daxil edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Araşdırmanın aparılması üçün koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar resursların məhdud sayda olması tədqiqatın məhdudiyyətlərindən hesab olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın əhatə etdiyi mövzu son üç illik dövəndə iqtisadiyyata bağı olan məlumatlar əsasında tərtib olunması tədqiqatın elmi cəhətdən yeniliyini göstərir. Araşdırma zamanı dünya iqtisadiyyatının təkamülündə əsaslı rol oyanayan maliyyə institutarından olan banklar haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Tədqiqat zamanı əldə olunmuş nəticələr onu göstərir ki, pandemiyanın bütün dünyanı əhatə etməsi bank sferasında rəqəmsallaşmağı daha da gücləndirdi. Pandemiya şəraitində tətbiq olunmuş siyasət nəticəsində əhali arasında virtual bank sistemindən istifadə edənlərin sayı artdı. Bundan əlavə daha bir müsbət dəyişiklik kartsız əməliyyatların artması oldu.

Tədqiqat zamanı bankların üzləşdiyi çətin məqamlar da araşdırılmışdır. Belə ki, banklara qoyulan əmanətlərin azalması, xüsusilə ölkə ərazisində bir neçə bankın mövcud vəziyyətdən asılı olaraq tənəzzül etməsi, kreditə olan tələbatın əvvəli illərdə olduğu kimi yüksək olmaması qeydə alındı.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya mövzusunda aparılmış tədqiqatın nəticəsi iqtisadiyyatda əsaslı rol oyanayan bank qurumları tərəfindən onların pandemiya dövründə davam edən iş prosesləri üçün istifadə oluna bilər. Bundan əlavə tədqiqat nəticəsində alınmış informasiyalardan bank işinə dair dərsləklərdə istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. BANK SEKTORUNUN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ

1.1. Bank fəaliyyətlərinə nəzəri baxış

Banklar dünya və ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rolu olan, iqtisadiyyatla bağlı vəsaitlər üzrə əməliyyatların aparılması üçün fəaliyyət göstərən, əksər hallarda məqsədi mənfəət əldə etmək olan ticarət təşkilatı və ya kiçik maliyyə orqanlarıdır. Bankların yaranması və iqtisadiyyatla bağlı vəsaitlər üzrə fəaliyyət göstərməsi dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq səviyyədə iqtisadi mədəniyyətin inkişafı dövrünə təsadüf edir. Banklar barədə ilkin olaraq məlumat vermək üçün qeyd etmək lazımdır ki, banklar kredit təşkilatıdır, hüquqi şəxsdir, müştərilərə kredit verir, əldə olunan vəsaitləri aktivlərində yerləşdirir, bankların əsas məqsədi mənfəət qazanmaqdır. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkənin maliyyə sistemində ali orqanlardan biri sayılan əsas bankı vardır ki, bunlar mərkəzi banklardır (Bəşirov R. A., 2007: s.21).

Bəzi ölkələrdə adları fərqli olsa da (Amerika Birləşmiş Ştatlarında- Federal Ehtiyat Sistemi) bu qurumların fəaliyyət məqsədi eynidir və ölkədə fəaliyyət göstərən digər ixtisaslaşmış və ya kommersiya banklarına ehtiyac olduqda maliyyə dəstəyi göstərmək, ölkədə əsas və birinci emitent orqan kimi fəaliyyət göstərmək, bir sözlə maliyyə sisteminin tənzimlənməsinə nəzarət etmək mərkəzi bankların əsas iş prinsipidir (Sadıqov E., 2010: s.24). Mənfəət qazanmaq məqsədi ilə fəaliyyət mərkəzi bankların iş məqsədi deyil və ölkədə fəaliyyət göstərən digər banklar mərkəzi bankdan lisenziya aldıqdan sonra fəaliyyətə başlaya bilər. İqtisadi inkişaf səviyyəsi və mədəniyyət dərəcəsi daha öndə olan ölkələr barədə ərazisində daha çox bankların olduğu və fəaliyyət göstərdiyi haqda fikir yürütmək doğru olardı.

Bankların müxtəlif tarixlərdə yarandığı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. İlkin olaraq adının hərfi mənası baxımından bankların italyan dilində tərcüməsi masa anlamına gələn “banco” sözündən götürüldüyü barədə əksər mənbələrdə məlumatlar vardır. Romada mensar və Yunanıstanda trapesiya olaraq adlandırılmışdır və hər iki halda hərfi mənası “masa” deməkdir. (Murray N., Rothberd C., 2002: p.30)

Bankların yaranmasını zəruri edən faktları belə izah etmək olar ki, dünya iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə iqtisadiyyatda yerli və xarici ticarət əlaqələri də inkişaf edir, güclənir və daha da geniş əhatədə irəliləyirdi. Ticarətin gücləndiyi dövrdə nəzərə alsaq ki, alış-veriş münasibətlərində ödəniş vasitəsi olaraq qızıl başlıca rol oynayırdı, ticarətin həcmi böyüdükcə ödəniş məbləği də böyüyür beləliklə də daşınması və qorunub saxlanması olduqca çətinləşirdi. Bununla da ticarətdən qazanılan həmin qızılları saxlamaq üçün binalar tikildi və bu binalarda qızılın qəbuluna və saxlanılmasına başlanıldı (Bəşirov R. A, 2007: s.26).

Sözsüz ki, bu tikililərdə qızıl ehtiyatı müəyyən bir müddət üçün saxlamaq ödənişli idi və tacirlər müəyyən bir məbləğ ödəməklə qazandıqları qızılları burada saxlayırdılar. Bu prosesdə qarşı tərəfə verilən qəbz daha sonra daha geniş yayılmağa başladı. Belə ki, qızıl ustaları əllərində olan qızılların miqdarını əks etdirən qəbz verirdilər. Bank qavramı ara-ara masa ətrafında əyləşib pul vəsaitlərinin saxlanması və yaxud da bu vəsaitlərin dəyişdirilməsi ilə izah olunur. Bir qədər sonra zaman irəlilədikcə artıq kredit anlayışı formalaşmağa başladı və banklar kredit verməyə başladılar.

Bankların yaranmasının sənaye dövrünə təsadüf etməsi barədə bəzi alimlərin və araşdırmaçıların fikirləri mövcuddur. Bir çox insan faktorları tərəfindən bu fikirlər inkar edilir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bankların yaranma və fəaliyyət göstərmə tarixinin çox daha öncəki zamanlara təsadüf etdiyi isbat edilmişdir.

Hətta tarixçilərin fikrinə görə bankların yaranması eramızdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. İlk olaraq VI əsrdə Babilə, IV əsrdə isə Yunanıstanda kredit verən qurumların olduğu söylənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qurumlar rəsmi olaraq maliyyə qurumları deyildi. Daha müasir zamanlara 20-ci əsrə nəzər salsaq, 1964-cü ildə İngiltərədə “Bank of English” adı ilə ilk emissiya haqqı verilən bank yaradılmışdır. Buna görə də bu ölkə dünya üzərində bank sisteminin formalaşdığı ilkin dövlətlərdən hesab olunur. (Murray N., Rothberd C.,2002: p.55)

Bank təşkilatları dünyada və istənilən ölkədə iqtisadiyyat üçün zəruri olan pul vəsaitləri və kredit tələblərini qarşılayan maliyyə orqanlarıdır və iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli paya sahibdirlər. Fəaliyyət göstərən banklar özəl sektora

mənsub olan müəssisələr kimi məhsul istehsalı həyata keçirir, lakin əlbəttə ki, bu məhsullar maddi istehsal zamanı emal edilən məhsullardan fərqlidir. Banklarda istehsal olunan mallar adi məhsullar deyil və ödəniş zamanı istifadə olunmaqla unikal xarakter daşıyır. Sözsüz ki, burada bankın istehsal etdiyi məhsul adı altında söhbət puldan gedir.

Banklar nağd pulların daşınması, nağd və nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi, kredit əməliyyatlarının reallaşdırılması, ölkə daxilində və xarici iqtisadiyyatda müxtəlif növə və özəlliyə məxsus qiymətli kağızların istehsal olunması ilə fəaliyyət göstərən iqtisadi təşkilatlardır. Kredit əməliyyatları sistemində bəhsi gedən əsas məsələ müəssisə və təşkilatlara ehtiyacı olan miqdarda kredit verilməsidir (Sadıqov E.M. 2010: s.38).

Bu proses bankların öz daxili qaydaları və bazar şərtləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilən bir əməliyyat növüdür. İqtisadiyyatda yetərli miqdarda maliyyə resursları yoxdur və bu səbəblə müəssisə və təşkilatlar ehtiyacları olan vəsaitləri əldə edə bilmək üçün banklara üz tuturlar. İqtisadiyyatın fərqli sahələri üzrə fəaliyyət göstərən müxtəlif bank növləri mövcuddur.

Bunlar vətəndaşların əllərində olan vəsaiti müəyyən şərtlər qarşılığında yerləşdirdikləri və bu əməliyyatın sonunda müəyyən müddət ərzində faizlə gəlir əldə etdikləri əmanət bankları, əlavə olaraq müştərilərin iş və həyat şərtlərində planlarını həyata keçirtmək üçün zəruri olan pul vəsaitini müəyyən şərtlərlə və geri qaytarılmaq qaydası əsas götürülməklə fəaliyyət göstərən kredit banklarıdır (Bəşirov R. A.,2007 s. 29).

Əlavə olaraq fəaliyyəti qiymətli kağızların alış-veriş əməliyyatlarına söykənməklə öz müştərisinə xidmət göstərən investisiya bankları, böyük alqı-satqılar zamanı borc vəsait əldə etmək üçün müraciət edilən ipoteka krediti bankları, bundan başqa daha böyük müəssisələrə xidmət edən korporativ banklar da mövcuddur.

Adları və qısa şəkildə göstərdiyi xidmət sahəsi barədə məlumat verilən bu banklar müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış banklardır və fəaliyyətləri üçün lisenziyanı ölkənin mərkəzi bankından almaqla məqsədləri

tamamilə göstərdikləri xidmətlər qarşılığında mənfəət əldə etməkdir. Ümumi xidmət bankları da mövcuddur. Bu banklar yuxarıda sadalanan bütün bankların fəaliyyətlərini həyata keçirə bilən ticarət və ya kommersiya banklarıdır.

Kommersiya bankları qeyd olunan kimi həm müştərilərdən əmanətləri bankın müəyyən etdiyi şərtlər əsasında qəbul edir, o cümlədən ehtiyacı olan pul vəsaitini müştəriyə yenə bankın müəyyən etdiyi daxili qaydalar əsasında kredit şəklində verir, qiymətli kağız bazarı əməliyyatları ilə məşğul olur, bir sözlə bütün bank əməliyyatlarını tək bir vahid qurum olmaqla həyata keçirir.

Kommersiya bankları da digər ixtisaslaşmış banklar kimi lisenziyanı mərkəzi bankdan alır və məqsədi mənfəət qazanmaqdır. Kommersiya banklarının fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə bankın ehtiyacı olan maliyyə resursları mövcuddur.

Bankın nizamnamə kapitalı, bankın bölüşdürülməmiş mənfəəti eləcə də, cəlb olunmuş digər vəsaitləri kommersiya banklarının ehtiyacı olan maliyyə resurslarına daxildir. Fəaliyyətinin məqsədini ifadə etmək üçün kommersiya bankları bir sıra funksiyaları icra edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Kommersiya bankları maliyyə vasitəçisi rolunda çıxış edir;
2. Bank ona etibar edən əmanətçilərin əmanətlərini vəsait olaraq cəlb edir;
3. Kredit əməliyyatları- kommersiya bankları hüquqi və fiziki şəxsləri, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumları, eləcə də müəssisələri ehtiyacları olan pul vəsaitlərini bankın müəyyən etdiyi şərtlər daxilində verməklə kredit əməliyyatlarını həyata keçirir və müştərisini kreditlə təmin edir;
4. Qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirməklə banklar birja sahəsinə dəstək verir. (Bəşirov R. A.,2007 s. 48).

Dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən mərkəzi banklar ölkənin əsas bankı sayılır. Əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olmamaqla mərkəzi banklar ölkədə nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət edir, bu baxımdan ölkənin əsas tənzimləyici orqanlarından sayılır.

Müasir iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən mərkəzi bankların əsas fəaliyyət prinsipini bu şəkildə izah etmək olar ki, ilk növbədə ölkənin iqtisadi baxımdan maraqlarını ön planda tutaraq, pul vəsaitlərinin hərəkətində

tənzimləyici xarakterə malikdir. Ən önəmli faktorlardan biri isə ondan ibarətdir ki, mərkəzi banklar müstəqil fəaliyyət göstərir, mənsub olduğu dövlətə tabe olsa da, iş prinsipi dövlətdən ayrındır (Jones. C., 2020: s.36).

Mərkəzi bankları səciyyələndirmək üçün onların bir sıra xüsusiyyətlərindən bəhs etmək olar. Sözsüz ki, burada söhbət müasir iqtisadiyyatın tələblərini ödəyən mərkəzi banklardan gedir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: Mərkəzi banklar iqtisadi təsisatlardır- bu xüsusiyyəti belə əsaslandırmaq olar ki, mərkəzi bankların əsas iqtisadi pul və ya monetar siyasəti puldan, kreditdən, faizlərdən bir vasitə kimi istifadə etməklə ölkədə iqtisadi inkişafa dəstək verməkdir. Burada bir növ mərkəzi banklar həvəsləndirici rolunda çıxış edir. Mərkəzi bank ölkədə mübadilə sferasında fəaliyyət aparan əsas qurumdur- belə ki, ölkənin mərkəzi bankı nağd və nağdsız formada ödəmə aləti olaraq özünəməxsus məhsullar yaradır, bu məhsulları dövriyyəyə buraxır və beləliklə də ölkədə kapital dövriyyəsi, məhsul istehsalı və bölgüsü həmçinin bu məhsulların istehlakı üçün axıcılığı təmin edir (Jones. C., 2020: s.39).

Mərkəzi bank ölkədə ticarət qurumudur- ölkənin əsas bankı sayılan mərkəzi banklar ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının vəsaitlərini öz hesablarında toplayırlar və daha sonra geri qaytarılmaq şərti ilə yenidən bölüşdürərək banklara verir. Bir sözlə maddi yardıma ehtiyacı olan banklara dəstək göstərir (Fernandes N., 2020: s.64).

Mərkəzi bank ölkədə ictimai təsisat olaraq fəaliyyət göstərir- bu fikri belə izah etmək olar ki, bildiyimiz kimi mərkəzi banklar ölkədə əsas emissiya mərkəzidir. Pul vəsaitlərinin emissiyası həm fiziki şəxslər həm də hüquqi şəxslər üçün olduqca vacibdir. Pul emissiyası və tədavülü prosesində Mərkəzi banklar axıcılığı təmin etməklə inflyasiyanın qarşısının alınmasına və ölkənin milli pulunun dəyərinin qorunmasına kömək edir.

Mərkəzi bank ölkənin milli təsisatıdır- yəni mərkəzi banklar mənsub olduğu, fəaliyyət göstərdiyi ölkənin əsas bankı, birinci bankı, milli bankıdır. Mərkəzi bank elə bir təşkilatdır ki, qeyri-kommersiya xarakteri daşıyır- bu o deməkdir ki, kommersiya banklarının əksinə olaraq, tədqiqatda daha öncədən də vurğulandığı

kimi mərkəzi bankların əsas hədəfi mənfəət əldə etmək deyil. Mərkəzi bankların bir sıra məqsədləri vardır. Belə ki, ölkənin milli valyutasının dəyərinin digər xarici valyutalara qarşı qorunub saxlanması, valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin sabitliyinin təmin edilməsi, mənsub olduğu ölkədə bank sisteminin sürətli inkişafına nail olmaq və ölkədə hesablaşmalar prosesində axıcı fəaliyyət prinsipinin təşkil olunması mərkəzi bankların əsas məqsədləridir.

Yekun olaraq mərkəzi bankları bu şəkildə səciyyələndirmək olar; Müasir mərkəzi banklar:

- Ölkənin milli valyutası baxımından emissiya mərkəzidir;
- Ölkənin vəsaitlər üzrə ehtiyat mərkəzidir;
- Ölkənin kredit mərkəzidir;
- Ölkənin hesablaşma və ən birinci xəzinə, kassa mərkəzidir.

1.2. Qlobal bank sistemi və bu sahədə müasir inkişaf istiqamətləri

Banklar dünya iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafında əsaslı rol oynayan iqtisadi qurumlardır. Belə ki, bank qurumları hər hansı bir məhsul istehsal edərək deyil, istehsal sektorlarına və digər sahələrə maliyyə xidməti göstərərək istehsal prosesinə öz töhvələrini verirlər. Banklar dünya iqtisadiyyatında xidmət sahəsi olaraq fəaliyyət göstərirlər. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma baş verdikcə bank sektorunun da strukturlarında və idarəsində mühüm dəyişikliklər baş verir. Bunun nəticəsidir ki, dünyada universal bank sistemi mövcuddur. (Nicolaidis P. 2020: p.39)

Universal bank sistemi çoxfunksiyalı olaraq bazar iqtisadiyyatında əsaslı rol oynayır. Dünya maliyyə sistemində banklar vasitəsilə bir çox tranzaksiyalar həyata keçirilir. Bu pul əməliyyatları istər ölkə daxilində istərsə də ölkə xaricində baş verir. Müasir bank sistemi istifadəçilərə çox geniş imkanlar yaradır.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, dünya bankları arasında tranzaksiyalar beynəlxalq kodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Beynəlxalq pul köçürmələrində istifadə olunan bu kod sistemi SWIFT adlanır. Bütün dünyada istifadə olunan bu sistemdə kodlar on bir və ya səkkiz rəqəmdən ibarət olur. Açıq bir həqiqətdir ki, dünyada

bütün mövcud maliyyə texnologiyaları ən yüksək dərəcədə inkişaf edir (Nicolaidis P. 2020: p.56).

Ümumiyyətlə texnoloji yeniliklərin maliyyə sahələrinə tətbiq edilməsi 1850-ci ildən başlanmışdır (Fernandes N., 2020: s.64). Ancaq sonralar informasiya texnologiyalar inkişaf etdikcə onların bu sahədə istifadəsi də artmışdır. Müasir zamanda da texnologiyanın bank sistemində təmənnəsiz istifadə olunması bank xidmətlərini və bank məhsullarını müxtəlif üsullarla müştərilərə təqdim etməsində başlıca rol oynayır.

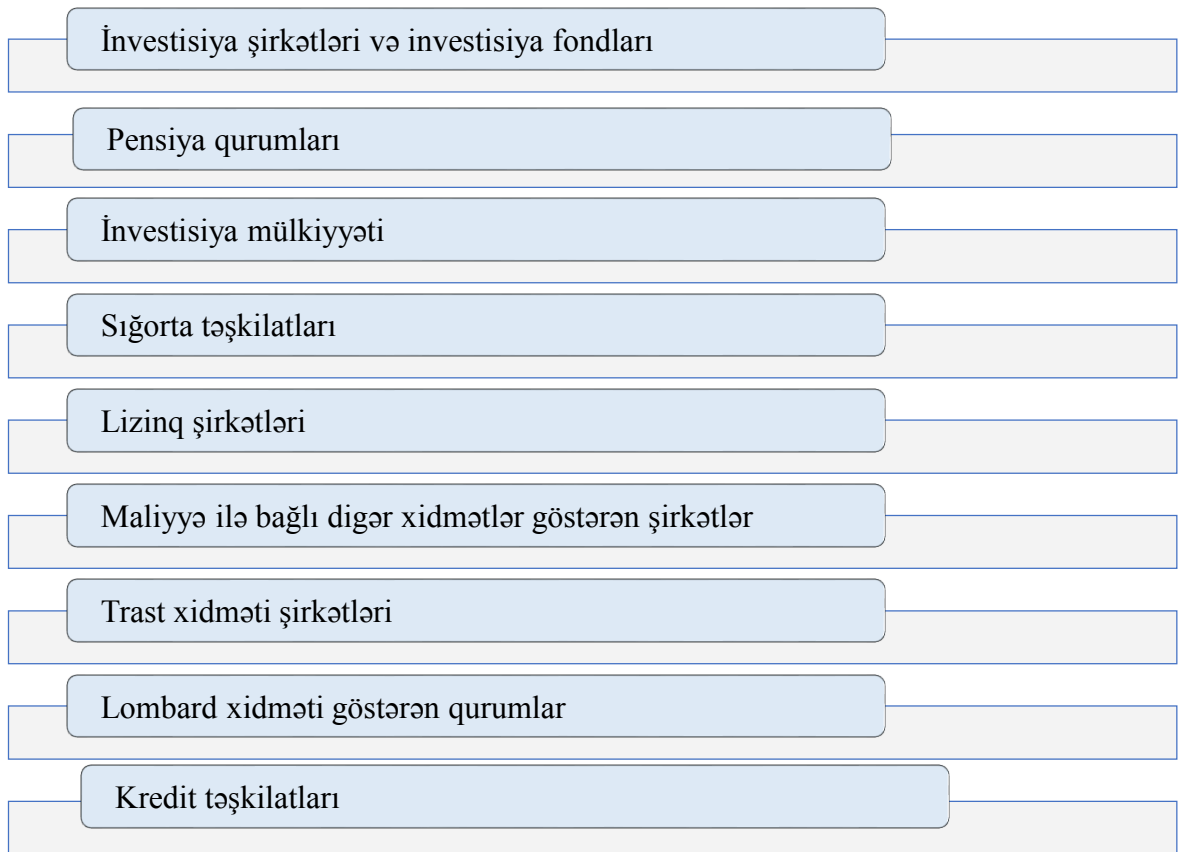
İqtisadiyyatda bankların təmənnəsiz fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradan və bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində əsaslı rol oynayan bütün idarələr bank infrastrukturuna daxildir. Bundan əlavə bank infrastrukturunu özündə nəhəng informasiya bazasını cəmləşdirir. Bu informasiya bazasına həm kadr təminatı, həm də rabitə və kommunikasiya məlumatları daxildir.

Məlumdur ki, müasir bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən banklar yarana biləcək risklərin ehtimalını azaltmaq üçün şəxslər haqqında bir çox informasiyaları operativ şəkildə, birbaşa qurulmuş sistem vasitəsilə əldə edirlər. Bu növ məlumatlara bank istifadəçilərinin iş yeri barəsində olan məlumatlar, onların tutduqları vəzifə və aylıq rəsmi maaşları, əmək müqaviləsinin müddəti haqqında olan məlumatlar aiddir. Ümumilikdə bank sisteminin bu cür infrastruktur əsasında qurulması onların daha operativ və dəqiq şəkildə xidmət göstərməsini təmin edir (Jonathan F.,2018: s.25).

Şübhəsiz ki, müasir dövrdə iqtisadiyyatın bütün mövcud sahələri rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir və baş verə biləcək iqtisadi böhran durumunda banklar üçün ən əsas faktor kredit alanların maliyyə vəziyyəti haqqında dəqiq məlumatlar əldə etmək və daha sonra düzgün qərar qəbul etməkdir.

Qlobal bank sistemi ixtisaslaşmış banklar, universal banklar şəklində iki hissəyə ayrılır. Bank sektorunun hər bir sahəsində inkişafa yönümlü işlər davam edir. Bəzi parabank qurumları da mövcuddur. Parabank qurum dedikdə müştərilərə müəyyən xidmətlər təqdim edən, lakin bu xidmətləri banklardan fərqli olaraq məhdud xarakter daşıyan maliyyə-kredit təsisatlarıdır. Bu qurumlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar (Şəkil 1)

Şəkil 1:Parabank qurumlarına aid olan təsisatlar



Mənbə:<https://go.gale.com/ps/i.do?p=AONE&u=googlescholar&id=GALE|A251377991&v=2.1&it=r&sid=googleScholar&asid=a758c8dc> (20.10.2021)

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, kredit quruluşu müştərilərə təqdim olunan bank kreditləri sahəsi üzrə əsas tərkib hissəsini təşkil etməklə qarşılıqlı və ya fərdi şəkildə kredit münasibətləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir qlobal bank sistemində riteyl bankçılıq adı altında bir bank sistemi mövcuddur. Riteyl banklar daha böyük həcmdə kütlələrə göstərə biləcəyi xidmətləri təqdim edir. İstənilən fiziki şəxs maaş almaq, həmçinin mövcud olan kommunal öhdəliklərini ödəmək məqsədi ilə riteyl banklarda şəxsi hesab açmağa bilər (Zilberman D., 2018: s.33).

Daha dəqiq izah etsək, riteyl bankçılıq bank sektorunda elə bir ixtisaslaşmadır ki, göstərə biləcəyi mümkün maliyyə xidmətlərini əsasən fərdi sahibkarlıqla məşğul olan müştərilərə təqdim edir. Belə ki, bu quruluşlar bank kimi fəaliyyət göstərərək fərdi sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər üçün onların pul vəsaitlərini saxlamaq və idarə etmək, ehtiyacları olduqda kreditlə təmin etmək, pul vəsaitlərini depozit şəklində yerləşdirmək üçün xidmətlər təklif edir. Elə isə aşağıdakı şəkildə konkretləşdirək:

1. Riteyl bank sektoru böyük müəssisə və təşkilatlara, iş yerlərinə, qurumlara deyil, daha çox fərdi sahibkarlıqla məşğul olan müştərilərə xidmət edir.

2. Riteyl bankların maliyyə xidmətlərinə depozit hesabları, kreditlər o cümlədən ipoteka kreditləri, debet və kredit kartları kimi plastik kartların təqdim olunması və, s aiddir.

3. Bu bank quruluşları böyük kommersiya banklarının fəaliyyət göstərən ayrıca bölmələri ola bilər.

4. Riteyl bank xidmətləri fiziki şəxslərə təklif olunduğu halda, bunun əksinə korporativ bank xidmətləri şirkət və təşkilatlara təqdim olunur (Zilberman D., 2018: s.35).

Hal-hazırda isə bu fəaliyyətdə olan bütün bankların əsas tələbidir. Əgər bank sistemində bu istiqamətdə inkişaf olmazsa banklar külli miqdarda kapital itkisi ilə üzləşə bilərlər. Qlobal bank sistemində əsas inkişaf istiqamətləri əsasən virtual bank sistemindədir. Bütün dünya üzrə bank sisteminin başında dünya bankı dayanır.

Bu iqtisadi quruluş daha çox iqtisadiyyatı qismən zəif olan inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna aid olan dövlətlərə maliyyə dəstəyi və eyni zamanda texniki dəstək vermək üçün yaradılmış beynəlxalq iqtisadi maliyyə qurumudur. Yaradılmasından sonra dünya bankı struktur baxımından bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu səbəbdəndir ki, bəzi dövrlərdə dünya bankı adı altında fərqli quruluşlar başa düşülürdü. Hal-hazırkı müasir dünyada Dünya Bankı dedikdə iki təşkilat anlaşılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. 1960-ci ildə yaradılmış Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası

2. Beynəlxalq Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı

Yuxarıda adları sadalanan Dünya Bankına məxsus iki təşkilat ölkələr arasındakı beynəlxalq maliyyə bazarına çıxması mümkün olmayan və ya çətinliklə mümkün olan bəzi ölkələrə çox aşağı faiz həddi ilə borc vəsaitlər verir. Borc vəsaitlər qrantlar şəklində də ola bilər. (Murray N., Rothberd C.,2002: p.63)

Ölkələrin mərkəzi banklarını xatırladan bir xüsusiyyətini vurğulamaq olar ki, başqa iqtisadi təşkilatlardan fərqli olaraq Dünya Bankının mənfəət qazanmaq hədəfi yoxdur. 24 icraçı direktor vasitəsi ilə idarə olunan Dünya bankının idarə edilməsində

iqtisadiyyatda payı böyük olan beş əsas ölkə dayanır (Murray N., Rothberd C.,2002: p.63).

Bunlar aşağıdakılardır:

1. Amerika Birləşmiş Ştatları
2. Fransa
3. Yaponiya
4. Almaniya
5. İngiltərə

Qalan 19 icraçı direktor isə digər ölkələrdən olan dövlətlər qrupunu əhatə edir. Texnologiyanın gündən-günə təkmilləşdirilməsi və qloballaşması sayəsində dünya bank sistemində də rəqəmsallaşma tendensiyasında artım qeydə alınır. Bu inkişaf səbəbilə bütün maliyyə sferasında müsbət yönümlü transformasiya baş verir, eləcə də bankların yeni növ təkmilləşdirilmiş xidmət və məhsulların müştərilərə operativ şəkildə təklif və təqdim etməsini təmin edir. Yeni bank sisteminin tətbiqi nəticəsində istifadəçilər istənilən məkandan pul köçürmələri ilə bağlı işləri icra edirlər. (Murray N., Rothberd C.,2002: p.65)

Virtual bank sisteminin dünya iqtisadiyyatında geniş miqyasda yayılması təkcə bank müştəriləri üçün deyil, həm də bank qurumları üçün də səmərəlilik yaradır. Belə ki, rəqəmsal bankçılığın istifadə olunması ilə bankların rəqabəti də artır və ayrı-ayrı müxtəlif müştəri segmentləri formalaşır. Dünya maliyyə sistemində virtual bankçılıq sahəsində olan yeniliklər bir sıra global tendensiyalarla sıx əlaqəlidir. Bu tendensiyalardan ilk öncə blokçeyn informasiyalarının icra edilməsinə nəzər salmaq. Belə ki, blokçeyn vasitə ilə məlumatların ötürülməsi əsasən kriptovalyuta ilə bağlı olan əməliyyatlara şamil edilir. Bu sistemin başlıca öncəliyi kriptovalyutanın izlənməsi olsa da, digər sahələrdə və bulud texnologiyasında da əhəmiyyətli yerə sahibdir ([https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and war/](https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/)).

Blokçeyn sistemi dünya üzrə bütün müştərilər üçün kriptovalyuta ilə bağlı əməliyyatları olduqca təhlükəsiz edir və buna görə də bank sistemində tətbiq olunması və daimi inkişafı trend olaraq davam edir. Qlobal bank sistemində başqa

bir inkişaf istiqaməti bu sahədə süni intellektin tətbiq olunması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dünya bank sistemində müasir informasiya texnologiyalarının geniş şəkildə bank sistemində daxil edilməsi həm də kiber müdaxilələrin olması riskini də yaradır.

Lakin bank sistemində süni zəkaldan istifadə olunması kibertəhlükəsizlik baxımından ola biləcək mümkün risklərin ehtimalını ən aşağı səvəyyəyə endirməkdə başlıca rol oynayır. Süni zəka mürəkkəb tipli alqoritmlərdən təşkil olunmuşdur və bu alqoritmlər vasitəsilə müştərinin əlaqədə olduğu digər istifadəçilərin öyrənilməsi olduqca sadədir. Bu da hər hansı bir şübhəli hal olduqda dərhal aşkarlanmasına şərait yaradır. Buna görə bank sistemində süni zəkanın tətbiqi rəqəmsal bankçılığın təhlükəsizliyini gücləndirmək baxımından əvəzsiz rol oynayır. (Nicolaidis P. 2020: p.65)

İnsanlar nağd puldan əvvəlki dövrlərə nisbətən daha az istifadə etsələr də müasir dövrdə kartlardan geniş istifadə olunması hələ də davam edir. Müasir dövrdə banklar kartsız əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün bir sıra yeniliklər tətbiq edirlər. Çünki kredit kartı olmadan pul köçürmələrinin icrası təhlükəsizlik cəhətdən olduqca əlverişlidir. Buna görə də bank sahəsində yeni inkişaf tendensiyası əsasən kartsız əməliyyatların icrası ilə bağlıdır.

Kartsız əməliyyatların inkişafı isə mobil bankçılığın inkişafı deməkdir. Belə ki, insanlar ticarət zamanı yalnız QR kod vasitəsilə mobil cihaz vasitəsilə ödənişləri təsdiqləyə bilirlər. Bank sistyemində bu yöndə yeni layihələrin icrası davam etməkdədir.

1.3. Azərbaycan bank sistemi

Bank sistemi elə bir qavramdır ki, dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Azərbaycan iqtisadiyyatında da banklar xüsusi rola malikdir. Struktur baxımından Azərbaycanda bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və digər yerli banklar, kommersiya bankları və digər ixtisaslaşmış banklardan ibarətdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində bank sisteminin hüquqi cəhətdən əsası müxtəlif dövlət qanunları ilə tənzimlənir. Bura Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası,

prezident fərmanları və qərarları, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabinetinin müəyyən etdiyi “Mərkəzi Bank” haqqında qanun daxildir.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası ərazisində 1992-ci ilin fevral ayının on birində prezident fərmanı əsasında ilk mərkəzi bank yaradılmış və “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı” adlandırılmışdır. Bu bank ölkənin ilk mərkəzi bankı olmaqla Dövlət bankının əvvəlki SSRİ-yə məxsus Sənaye-Tikinti bankı və Aqrar Sənaye bankının Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən banklarının mövcud bazası əsas götürülməklə yaradılmışdır. (Bəşirov R. A., 2007: s.54)

1992-ci ilin avqust ayında “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” qərar qəbul edilmişdir. Bank haqqında qanunvericiliklərə əlavə olaraq “Azərbaycan Respublikası Banklar haqqında” qanun da qeyd olunmalıdır. Bu qanuna görə Azərbaycan Respublikasının bank sistemi mərkəzi bankdan və kredit təşkilatlarından ibarətdir. (Bəşirov R. A., 2007: s.56)

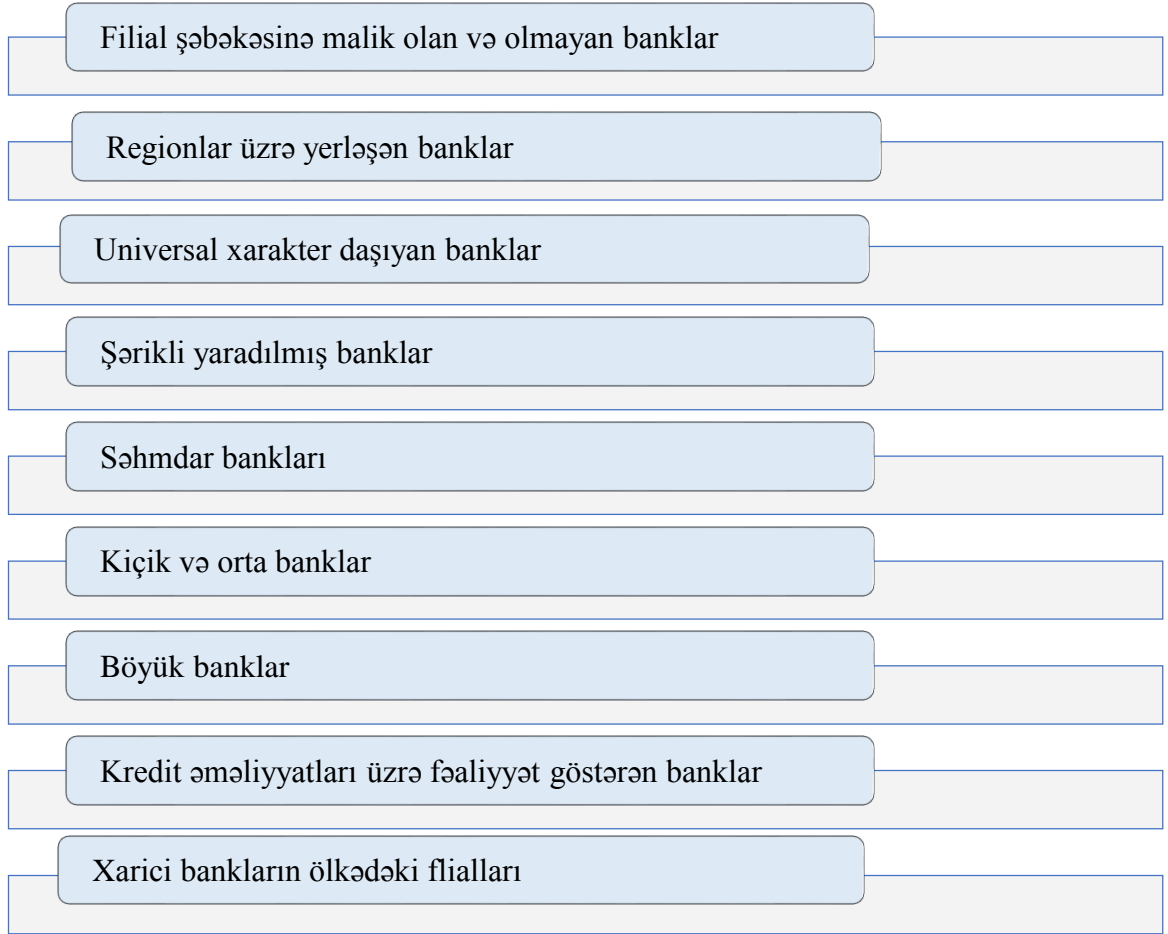
Mərkəzi bank dövlət bankıdır və onun fəaliyyəti Konstitusiyaya ilə tənzimlənir. Mərkəzi bankın ölkədə fəaliyyət göstərən digər bank quruluşları ilə qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Bu qarşılıqlı münasibətə Azərbaycan Nümunəsində baxaq. Müstəqil dövlətlər birliyinə daxil olan digər ölkələr kimi Azərbaycanda da bank sistemi və real sfera arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.

Azərbaycanda bank sisteminə nəzər saldıqda ilk öncə bir kommersiya bankının necə yaranmasından bəhs etmək düzgün olardı. Bankın qurucusu və ya yaradıcısı hər hansı bir fiziki şəxs, səhmdar, hüquqi şəxs, xarici dövlərə məxsus ölkə vətəndaşları ola bilər.

Qeyd edilən kimi kommersiya bankları fəaliyyətə başlamaq üçün lisenziyanı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından alır. İlkin mərhələdə bank qurucusu Mərkəzi banka müraciət edir. Mərkəzi banka edilmiş müraciətə otuz gün ərzində nəzər yetirilir və növbəti 3 gün ərzində səhmdara məlumat verilir.

Bankı yaradarkən sahib olduğu vəzifədən qeyri-asılı olaraq səhmdarın payı 35% həddini keçməməlidir. Azərbaycan Respublikasının bank sistemində kommersiya bankları ikinci pilləyə aid edilir. Fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq, kommersiya banklarının bir sıra növləri vardır:

Şəkil 2:Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının növləri



Mənbə:<https://banker.az/kommersiya-banklarinin-funksiyalari-v%C9%99-struktururu/>
(09.12.2021)

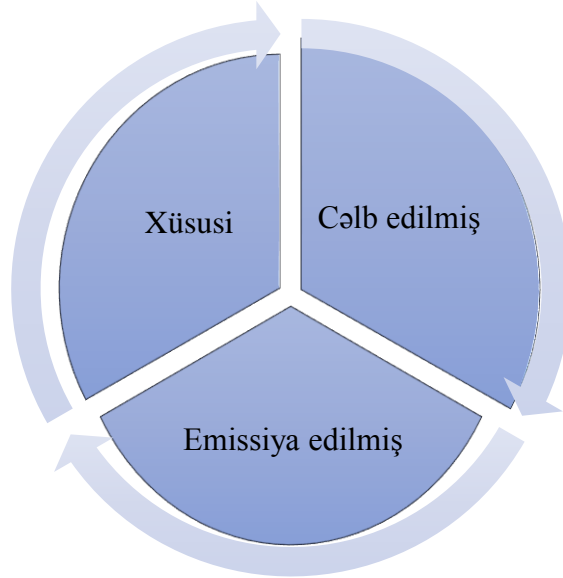
Kommersiya bankları ümumilikdə aktiv və passiv əməliyyatlar həyata keçirir. Aktiv əməliyyatlarda bankın məqsədi banka pul vəsaitləri toplamaqdır. Nümunə olaraq kredit və investisiya əməliyyatlarını göstərmək olar. Aktiv əməliyyatlarda fərqli olaraq passiv bank əməliyyatlarında məqsəd gəlir qazanmaqdır. Mövcud şəraitdə fəaliyyət göstərən bütün kommersiya banklarının aktiv növ əməliyyatlarında ən əsaslı rolu kreditlərin müştərilərə verilməsi oynayır. Belə ki, aktiv əməliyyatların təməlinə olan kredit prosesi həm onların müddətlərinə, həm də müxtəlif növ formalarına görə müvafiq qruplara aid olunurlar.

Açıq bir həqiqətdir ki, kommersiya bank qurumlarının ən çox gəlirli fəaliyyəti müştərilərə verilən kreditlər sayəsində əldə olunur. Məhz buna görə də əksər bank təşkilatları müştərilərə ayrılan kredit vəsaitlərini müştərilərin ehtiyaclarına uyğun olaraq müxtəlif cür formalaşdırırlar. Belə ki, kommersiya banklarına kredit əməliyyatları üçün üz tutan müştərilər məqsədlərinə uyğun olaraq bu kredit

kateqoriyalarından yararlanma bilirlər. Bu mövcud kredit kateqoriyalarına əsasən, ali təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulan təhsil kreditləri, daşınmaz əmlakın ticarəti üçün nəzərdə tutulan kreditlər eləcə də, yüksək qiymətə sahib olan əmtəələrin alınması üçün ayrılan kreditlər daxildir. Əmtəə ticarəti üçün kommertiya banklarına fiziki şəxslərlə yanaşı eyni zamanda, sənayə sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlar və iri ticarət müəssisələri müraciət edirlər.

Ümumilikdə bütün fəaliyyətdə olan kommertiya bank qurumlarının əsas maliyyə bazası üç fərqli pul vəsaitlərinin cəmlənməsi sayəsində toplanır. Maliyyə bazasını təşkil edən bu vəsaitlər aşağıda əks olunmuşdur (Şəkil 3).

Şəkil 3: Bankların maliyyə bazasını yaradan vəsaitlər



Mənbə: <https://banker.az/kommertiya-banklarinin-funksiyalari-v%C9%99-strukturunu/>
(08.10.2021)

Kommertiya banklarının maliyyə bazasının əsasını təşkil edən vəsaitlərdən biri olan xüsusi vəsaitlər bu qurumların maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya verən ən önəmli göstəricilərindən biridir. Maliyyə bazasının xüsusi vəsaitlərinin tərkibinə bank qurumlarının bölüşdürülməmiş mənfəti və ehtiyat kapitalı, eyni zamanda bank qurumlarının borc kapitalı aid edilir.

Bankların ehtiyat kapitalı bazar şəraitində yarana biləcək mənfə xarakterli vəziyyətlərdən qorunmaq üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləridir. Bütün dünyada kommertiya banklarının ehtiyat kapitalı yaradılır ki, bu da risklər qarşısında bankları dayanaqlı fəaliyyət göstərməsinə dəstək olur. Kommertiya bankları buna görə də

əldə etdiyi mənfəətin müəyyən məbləğini ehtiyat kapitalı üçün nəzərdə tuturlar. Azərbaycan ərazisində də bir çox kommərsiya bankları fəaliyyət göstərir və hal-hazırda fəaliyyətdə olan kommərsiya banklarının adları siyahıda qeyd olunmuşdur (Şəkil 4).

Şəkil 4: Azərbaycanda olan kommərsiya bankları

Kapital Bank
Paşa Bank
Bank Respublika
Bank of Baku
Access Bank
Express Bank
Azərbaycan Sənaye Bankı
AFB Bank
Bank Avrasiya
Azər Türk Bank
Muğan Bank
Rabitəbank
Turanbank
Yelo bank
Ziraat Bank
Xalq Bank
Günay Bank

Mənbə: <https://banker.az/kommərsiya-banklarinin-funksiyalari-v%C9%99-strukturunu/>
(05.10.2021)

Qeyd etmək lazımdır ki, adları sadalanan banklardan Kapital bank ölkə ərazisində ən geniş filial şəbəkəsinə sahib olmaqla fəaliyyət göstərən kommersiya bankıdır.

Azərbaycanda ölkənin əsas bankı olan Mərkəzi bank idarə heyəti tərəfindən idarə olunur. İdarə heyətinin üzvləri ölkənin əsas qanunu olan Konstitusiyanın 109-cu maddəsi əsas götürülməklə vəzifəyə təyin edilir və yenə bu qanun əsasında vəzifədən azad edilirlər. İdarə heyətinin üzvlərini Azərbaycan Respublikasının prezidenti vəzifəyə təyin edir və azadan edir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankı ali dövlət orqanıdır, dövlətə tabe olsa da, sərbəst və müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və mərkəzi bank öz fəaliyyəti, yerinə yetirdiyi vəzifələri və funksiyaları üzrə yalnız Azərbaycan Respublikasının prezidentinə hesabat verir.

İdarə heyəti üzrə bir səlahiyyət müddəti mövcuddur ki, bu müddət nə qədər uzun olarsa, mərkəzi bankın rəhbərinin sərbəstliyi bir o qədər artıqdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı ölkə ərazisində yerli icra hakimiyyəti orqanlarına dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətə, büdcə-vergi siyasəti ilə bağlı proseslərə, eləcə də hökumətin ölkə daxili və xarici borcları ilə bağlı təkliflər irəli sürə bilər.

Tədqiqatda daha öncədən də qeyd olunduğu kimi mərkəzi bank sərbəst fəaliyyət göstərir və bu sərbəstliyin əsasını pul siyasətinin kim tərəfindən və hansı şərtlərlə hazırlandığı və bu proseslə bağlı yekun qərarın kimə aid olması ilə bağlıdır. Azərbaycanda ölkənin birinci bankı sayılan mərkəzi bank hər il dövlətin pul və valyuta siyasəti ilə bağlı çalışmaları edir, qanun qəbul və təsdiq edir. Hazırlanmış hesabat oktyabr ayının birindən gec olmamaq şərti ilə prezidentə təqdim edilir və dekabr ayının otuz birinə qədər əhaliyə, cəmiyyətə açıqlanır.

Cari 2022-ci il üzrə ölkədə bank sektoru ilə bağlı bəzi statistik göstəricilərə baxaq. İlk öncə ölkədə fəaliyyət göstərən banklarla bağlı say göstəricisinə nəzər salaq. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankının verdiyi məlumata görə 31 yanvar 2022-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən 26 bank və ümumilikdə bu banklara bağlı 480 bank filialı mövcuddur (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, ölkədə fəaliyyət göstərən banklara bağlı 97 şöbə və 2300 civarı ATM qeydə alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının bank sistemində çalışan əməkdaşların sayı son hesabat dövrü ərzində 1.3 faiz artmaqla 20 min 601 nəfərə çatmışdır. (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>). Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bankların ümumilikdə aktivlərinin həcmi 38 milyon manat dəyərində olduğu halda, bankların payına düşən öhdəliklərin həcmi təxminən 33 milyon manat dəyərində olmuşdur. Cari ildə hesabat dövrünə verilən məlumata əsasən balans kapitalı 5 milyon manat olmuşdur. Qeyd edilən 38 milyon manatlıq aktivlərin təxminən 44 faizi kredit əməliyyatlarından ibarətdir. Cari ilin yanvar ayında verilən məlumata görə bankların kredit əməliyyatları üzrə portfeli 0,7% artmışdır. Dəqiq məbləğ şəklində ifadə etsək, bu artım 17 milyon manat civarında olmuşdur. Biznes kreditlərinin miqdarına gəldikdə isə bu göstərici 58 faiz və ya 9,7 milyon manat dəyərində olmuşdur (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>).

Öhdəliklər üzrə göstərici əsasən depozitlərə bağlı olub, öhdəliklərin 81 faizini və ya məbləğ olaraq vurğulasaq, 26,9 milyon manat olmuşdur (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>). Bank sektoruna nəzər yetirdikdə əmanət əməliyyatları üzrə artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, hesabat zamanı əmanətlərin ümumi məbləği 4,7 faiz artaraq 9,456 milyon manat dəyərində qeydə alınaraq tarixə nəzər salsaq, ən yuxarı həddə çatmışdır.

Ümumi hesabatda baxdıqda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının verdiyi məlumata görə 2022-ci ilin yanvar hesabatında Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən bankların xalis mənfəəti 58,6 milyon manat, əməliyyat mənfəəti isə 89 milyon manat olmuşdur (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>). Ödəniş sferasına nəzər yetirsək, bank sektorunda ödəniş kartlarının sayındakı artımı nəzərə almaq lazımdır. 2022-ci ilin yanvar ayında ödəniş kartlarının sayı artaraq 233 min ədədlik artımla 11 milyonu ötmüşdür. Əvvəlki ilə nisbətdə bu göstərici 19,8 faiz artmışdır (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>). Plastik kartlar üzrə debet kartlarında 18,7 faiz, kredit kartlarında isə 28 faiz artım müşahidə olunmuşdur

(<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>). Ayrı-ayrılıqda saylardakı artıma baxsaq, maaş kartları iyirmi beş min, kredit kartları üç yüz doqquz min, debet kartları isə bir milyon beş yüz min ədəd artmışdır. Yekun olaraq ödəniş sferası barədə qeyd etmək olar ki, bu sektorda müntəzəm artım vardır. Belə ki, 2021-ci illə müqayisədə bankomatların sayı 6,6 faiz postterminallarda isə 7 faizlik bir artım olmuşdur (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>).

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İQTİSADİYYATA TƏSİRLƏRİ

2.1. Koronavirus pandemiyası

Bütün dünyanı öz əhatəsinə alan və sürətli şəkildə yayılmağa davam edən koronavirus ilk dəfə olaraq 2019-cu ildə Çində meydana gəlmişdir. Xəstəliyin bu növü ilkin olaraq Çinin Uhan adlandırılan bölgəsində heyvan bazarında və dəniz məhsullarında aşkar edilmişdir. Bir müddət sonra insanlar arasında da sürətli olaraq yayılmağa başlayan bu virus Çinin Uhan əyaləti başda olmaqla ölkənin digər hissələrinə də yayıldı (<https://its.gov.az/files/9/COVIDFAQ.pdf>).

Ümumiyyətlə, koronaviruslar həm insanlar, həm də heyvanlar arasında yayılan nəhəng viruslar qrupudur. Bu xəstəliyin bir qidadan meydana gəldiyi düşünülür. Belə ki, Çində ilk öncə dəniz məhsulları satılan bir ticarət mərkəzində olan qidalardan və bu ərazidə olan insanlarda virusun ilk göstəriciləri aşkar edilmişdir.

Daha sonra bu ani düşmən insanlar arasında yayılaraq Çinin digər bölgələrinə və sürətlə dünya ölkələrinə yayılmağa başladı. Virusə yoluxan insanlarda ilk öncə boğaz ağrısı, öskürək, qızdırma kimi qrip virusunun göstəricilərinə bənzəyən narahatçılıqlar özünü biruzə versə də, daha sonra bu simptomlar daha da ağırlaşır və xəstə nəfəs darlığı yaşamağa başlayır. Yoluxma çox sürətli şəkildə xəstəliyə tutulmuş şəxsin öskürməsi, asqırması hətta nəfəs alması ilə baş verirdi.

COVID-19 virusunun meydana gəldiyi ilk aylarda bu xəstəliklə ilk dəfə qarşılaşıldığından müalicə üsulları barədə məlumat və ən əsası da virusun qarşısını ala biləcək dərman ehtiyatı yox idi. İlk vaxtlarda təəssüf ki, virusa yoluxma halları ölümlə nəticələnirdi. Virus get- gedə daha da geniş ərazilərə yayıldıqca, dünya ölkələri də tək-tək bu virusa yoluxduqca Dünya Səhiyyə Təşkilatı həyəcan təbili çalmağa başladı. (<https://its.gov.az/files/9/COVIDFAQ.pdf>)

Yoluxma hallarının sürətlə və qarşısı alınmaz şəkildə artması, əksər hallarda yoluxmaların ölümlə nəticələnməsi, yaranmış bu gərgin vəziyyətin başqa açıqlanması olmadan Ümumdünya Səhiyyə təşkilatı tərəfindən “pandemiya” statusu alaraq “koronavirus pandemiyası və ya COVID-19 pandemiyası” adlandırılmasına

gətirib çıxardı. Dünya, ölkələr və əhali amansız pandemiya ilə çox çətin bir vəziyyətlə qarşı- qarşıya gəldi. Ani bir xəstəlik, bir pandemiya olmaqla yanaşı koronavirus yalnız insan sağlamlığını deyil, həyatla bağlı digər bütün sahələri təhlükə altına alırdı.

Xəstəlikdən qorunmaq məqsədi ilə sanki həyat dondurulurdu. Ölkələrdə getdikcə şərtləri sərtləşdirilən karantin rejimləri tətbiq olunur, nəinki ölkələr arasındakı sərhədlər bağlanır, həmçinin ölkə daxilində də insanlar evlərindən çölə çıxmamaya çalışırdılar.

İş yerləri müvəqqəti bağlanır, təhsil müəssisələri fəaliyyətini dayandırır, insanlar gün ərzində sadəcə müəyyən bir saat üçün evdən çıxmağa bilirdilər. Buna baxmayaraq virus yenə də sürətlə yayılmağa davam edirdi. Virusdan qorunmaq üçün gigiyenik qaydalara əməl etmək ən başlıca şərtlərdən biridir. Tibbi maska taxmaq eləcə də, tibbi əlcəklərdən istifadə etmək, əlləri tez-tez yumaq, tibbi spirt istifadə etmək ilkin qoruyucu tədbirlər idi.

Ölümcül koronavirus pandemiyası qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan ərazisində ilkin olaraq 2020-ci ildə mart ayında qeydə alındı. Hər nə qədər digər dünya ölkələrində daha öncədən bir neçə ay əvvəl bubhal yaranmış olsa da, yenə də virusdan tamamilə qorunmaq üçün bu kifayət deyildi. Çünki, dünya bu amansız düşmənin qarşısında təcrübəsiz idi. Azərbaycanda virusun müşahidə olunmağa başladığı ilk andan bəri mümkün olan tədbirlər görülməyə başladı (<https://its.gov.az/files/9/COVIDFAQ.pdf>).

Ölkədə virusun insan sağlamlığına vurduğu zərərlərdən qorunmaq üçün digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ilk olaraq gigiyenik vasitənin istifadəsinin məcburiyyəti halı ortaya çıxdı. İlk zamanlar bütün cəmiyyətlərdə olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də əhəlinin virusun təhlükəsindən xəbərsiz olduğu üçün çox da önəmsəmirdi. Lakin sonralar yoluxma halları artdıqca, ən təhlükəlisi yoluxma hallarında baş verən ölüm hallarının artması cəmiyyətdə qorxuya səbəb oldu.

İlkin olaraq insanların sıx olduğu yerlərdə, qapalı məkanlarda maska tələbi, tibbi əlcəkdən istifadə məcburiyyəti, tibbi spirt məhlulunun istifadə edilməsi ilə virusdan qorunmaq üçün ilk kiçik amma zəruri addımlar atıldı. Tezliklə ölkədə təhsil

müəssisələri, məktəb və kolleclər, universitetlərdə təhsil dayandırıldı. Distant təhsilə keçid üçün tədbirlər görülməyə başlandı.

Bəzi iş yerlərində tədbirlər görüldü, hətta bəzilərində iş prosesi tamamilə dayandırıldı. İş yerlərində uzaqdan (evdən) işləmək prinsipinə keçildi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə hədsiz sayda iş yerləri bağlandı və işsizlik səviyyəsində artım oldu. Virusun sürətlə yoluxması davam etdiyindən evdən çıxmaq qadağası qoyuldu. İlk növbədə xəstəliyə tab gətirə bilməyəcək 65 yaş və üstü təbəqə, daha sonra isə icazə vəərəqəsi olan şəxslər istisna olmaqla bütün əhali üçün evdən çölə çıxmaq qadağası qoyuldu. Yalnız gün ərzində sms icazə vasitəsilə iki saatlıq qısa bir müddətdə, bütün gigiyenik tədbirlər gözlənilməklə evdən çıxmaq mümkün idi. Həftəsonları bu ümumiyyətlə mümkün deyildi. Marketlərə və digər fəaliyyətini davam etdirən ticarət müəssisələrinə üz tutduqda qapıda bədən hərarəti yoxlanılırdı.

Bir qədər sonra digər ölkələrdə tətbiq olunduqdan qısa bir müddət ərzində Azərbaycanda da virusa yoluxma hallarının müəyyən edilməsi üçün test üsulu ilə müayinə edilməsi üçün vasitələr ölkəyə gətirildi. Koronavirusdan qorunmaq üçün ilk vaksin, yoluxmanın ilk başladığı Çində ixtira olundu. Sinovac adlandırılan bu vaksin tezliklə ölkələrə yayılmağa başladı. Sonralar bəzi ölkələrdə də öz vaksinləri istehsal olundu. Rusiyada pfizer, Türkiyədə türkovac buna nümunə ola bilər.

Vaksin Azərbaycana da gətirildi və ilk vaxtlar məhdud sayda olduğu üçün yalnız 65 yaş və üstü üçün istifadə olunmağa başladı. Bir qədər sonra artıq işləyən insanlara və daha sonralar artıq bütün əhali üçün vaksin vurdurulması tələbi ortaya çıxdı.

İlk vaxtlar iki doza, 6 ay tamam olduqdan sonra isə 3-cü yəni booster doza tətbiq olundu. Azərbaycan üzrə bəzi statistik göstəricilərə baxaq:

1. 2022-ci il üzrə ölkə ərazisində virusa ümumi yoluxma halı təxminən 800 min civarı. (792 min 335 nəfər, 15 aprel 2022)
2. 2022-ci il üzrə ölkə ərazisində virusa yoluxmadan ümumi sağalma sayı 782 min 467 nəfər (15 aprel 2022)
3. Ölüm sayı 9507 nəfər

4. Test sayı 6 milyon 762 min nəfər (<https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycanda-son-sutkada-15-nefer-koronavirusa-yoluxub778/>)

Zaman irəlilədikcə virusa qarşı araşdırmalar aparıldı və tədricən bu xəstəliyin xüsusiyyətləri öyrənilməyə, analizlə yoxlanılması, hansı müalicə üsulunun tətbiq olunması, bir sözlə virusdan qorunmaq və qurtulmaq üçün yollar axtarılmaya başladı. Sözsüz ki, keçmiş zamanlardan bəri mövcud olmuş pandemiya tipli xəstəliklərdən qorunmağın əsas şərtlərindən biri gigiyenik qaydalardır, bir digəri və ən əsası vaksin yolu ilə peyvənd olunmaqdır. Virus meydana gəldikdən bir müddət sonra vaksin ixtira edildi və istifadə edilməyə başlandı. Sayı məhdud olduğundan vaksin ilk zamanlar tibb işçilərinə vurulurdu.

Daha sonralar artıq təhsil işçilərinə, digər sahələrdə çalışan işçilərə, müəyyən yaş hədləri ilə vətəndaşlara vurulurdu. Hal-hazırkı dövrdə kifayət qədər vaksin ehtiyatı olduğundan belə bir məhdudiyyət yoxdur.

İş yerlərində, xüsusilə də kütləvi iş ortamlarında vaksindən qorunmaq üçün xüsusi tədbirlər görülürdü. Bəzi iş yerləri işçilərin sayını azaltmaqla və ya distant şəkildə iş prinsipi tətbiq etməklə fəaliyyətini davam etdirə bilirdi. İşçilərin gigiyena qaydalarına əməl etməsinə, bir- biri ilə yaxın təmasda olmamasına və tez-tez bədən temperaturlarının ölçülməsinə nəzarət edilirdi. Təhsil müəssisələri uzun müddətli tətillərə gedirdi. Tətillərin sonunda isə sadəcə onlayn şəkildə dərslər davam etdirilirdi.

Görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, koronavirusa yoluxma və ölüm halları gündən-günə artmaqda davam edirdi. Əldə olunmuş son məlumatlara görə, ümumilikdə, 2022-ci ilin aprel ayına qədər olan statistik göstəricilərə əsasən, bu infeksiya xəstəliyə 499 milyon 443 min 666 nəfər yoluxmuşdur. (<https://www.worldometers.info/coronavirus/>)

Koronavirusa yoluxmuş insanlardan isə 6 milyon 204 min 370 nəfər həyatını itirmişdir. (<https://www.worldometers.info/coronavirus/>)

Dünya ölkələrində yoluxma sayına nəzər yetirsək, Amerika Birləşmiş Ştatlarında koronavirus ümumi yoluxma sayı 2022-ci il aprel ayına qədər olan göstəricisi 82 milyon 76 min 610 nəfərdir. (<https://www.worldometers.info/coronavirus/>)

1 milyon 12 min 207 nəfər isə koronavirus xəstəliyini yoluxaraq vəfat etmişdir. Statistikaya əsasən, Amerika Birləşmiş Ştatlarından sonra ən çox yoluxma halı Hindistanda qeydə alınmışdır. Belə ki, 43 milyon 36 min 132 nəfər koronavirusa yoluxmuş, 521 min 722 nəfər isə bu xəstəlikdən dolayı həyatını itirmişdir.

(<https://www.worldometers.info/coronavirus/>)

ABŞ və Hindistandan sonra isə 3-cü ən çox yoluxma Braziliyada qeydə alınıb. 2022-ci ilin aprel ayına qədər bu ölkədə virus səbəbilə 661 min 309 nəfər ölüb, 30 milyon 152 min 402 nəfər isə virusa yoluxub.

(<https://www.worldometers.info/coronavirus/>).

2.2. Koronavirus pandemiyasının beynəlxalq və iqtisadi təsirləri

2020-ci ildə meydana gələn koronavirusun bütün dünya üzrə yayılması hələ də davam etməkdədir. Virusun yoluxuculuğu və təhlükəsi pandemiya qarşı görülən tədbirlər nəticəsində azalmış olsa da, COVID-19 hələ də gündəmdədir. Bu da öz növbəsində dünya üzərində iqtisadiyyatda olan aktivliyi olduqca zəiflədərək, əsas parametrlərdən olan ümumi iqtisadi artım göstəricilərinə mənfi təsir edir. Beləliklə, bu da geosiyasi durum baxımından gərginliklərə səbəbiyyət verir.

Pandemiya ilə bağlı olaraq istər ölkə daxili, istərsə də, ölkə xarici uçuşların dayandırılması, mal və xidmətlərin xarici ölkələrə ixracı prosesinin minimum səviyyəyə endirilməsi, dövlətlərin sərhədlərinin bağlanması, gediş gəlişin dayandırılması turizm sektoru və emal sənayesində mənfi yönümlü durğunluğun yaranmasına səbəb olmuşdur. (Həsənlı Y.H., 2021: s.27).

İqtisadiyyatda virus səbəbi ilə yaranmış bu durğunluq vəziyyəti xəstəliyin ilk dəfə ortaya çıxdığı Çin Xalq Respublikası da daxil olmaqla, Amerika və Avropaya aid olan ölkələr kimi əsas iqtisadi mərkəzlərin iqtisadiyyatda çöküş yaşamasına səbəb olur. Dünya üzərində iqtisadiyyatda durğunluğun artması bəzi xammal şəklində ixrac olunan mallara qarşı tələbatı kəskin azaltmaqla, xammal şəklində məhsul satışına bağlı iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün daha ağır nəticələr verir.

Buna görə də, deyə bilərik ki, virusun ilk vaxtlarda sürətlə yayılması enerji sənayesinin məhsullarına qarşı olan tələbi azaltmış və bu sektor üzrə ixracatçı

qismində çıxış edən tərəflər arasında fərqli fikirlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Virusun meydana gəldiyi ilk dövnlərdə neft məhsulunun qiymətində baş verən düşürləri vəziyyətin izahi üçün nümunə göstərə bilərik.

Koronavirusun qlobal iqtisadi göstəricilərə təsirləri ilə dünya iqtisadiyyatında baş verən mənfi hallar verilən qlobal proqnozların dəyərində kəskin azalmalara səbəb olmuşdur. 2020-ci il üzrə bəzi göstəricilərə baxsaq, İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatı tərəfindən verilən hesabat əsas götürülməklə 2020-ci ilin sonunda iqtisadi artım göstəricisi 2,4% olmuşdur, bu da öncəki il üçün verilmiş proqnozdan 0,5 faiz daha aşağıdır (Həsənli Y.H., 2021: s.39).

Pandemiyanın iqtisadiyyata vurduğu ziyanın bu qədər ağır olmasına səbəb onun iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyan Çində, Amerikada və bəzi Avropa ölkələrində sürətli şəkildə yayılmasıdır.

Adları sadalanan bu üç mərkəz birlikdə bütün dünya üzrə mövcud olan ümumi daxili məhsul göstəricisinin 45-50 faizini əhatə edir, buna görə də bu mərkəzlərin iqtisadiyyatında baş verən durğunluq və mənfi geriləmə bütün dünya əhatəsində iqtisadiyyata təsir edir. Daha sadə dildə desək, təkcə virusun ilk baş qaldırdığı Çində son illər ərzində dünya iqtisadiyyatının fərqli sahələrində mövcud payının daha da artması bu virusun qlobal iqtisadiyyata necə təsir etdiyini anlamağa imkan verir.

Çin üzərindən nümunəmizə davam edərək qeyd edə bilərik ki 2002-2019-cu illərdə bu ölkənin beynəlxalq sənayedə payı 8 faizdən 20 faizə, beynəlxalq ümumi daxili məhsulda 6 faizdən 17 faizə, beynəlxalq xarici ticarətdə isə 4 faizdən 11 faizə qədər artmışdır (Həsənli Y.H., 2021: s.39).

Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, ixrac potensialına görə Çin dünyada ilk sırada olan ölkələrdəndir. Bu ölkənin beynəlxalq iqtisadiyyatda rolunun artması və digər bir sıra güclü iqtisadiyyatı olan ölkələrlə münasibətlərinin inkişaf yönümlü olması Çinin beynəlxalq iqtisadi proseslərə təsir mövqeyini artırmışdır.

Virusun ilk Çində başlamasına baxmayaraq, artıq bu ölkədə yoluxma halı kifayət qədər azalmış olsa da, Amerikada və Avropa ölkələrində sürətli şəkildə yayılmağa davam etməsi və bu dövlətlərin iqtisadiyyatında durğunluq yaranması

həm ölkələrin iqtisadi potensialına mənfi təsir etmiş və bununla bərabər dünya üzrə iqtisadi artımın da azalmasına səbəb olmuşdur.

Pandemiyanın davam etməsinin beynəlxalq səviyyədə problemlərə səbəb olmasının bir başqa önəmli açıqlaması da fərqli ölkələrdə istehsalın beynəlxalq təchizata bağlı olmasıdır. Məlum məsələdir ki, Çin istehsalın bağlı olduğu beynəlxalq təchizatda əsas iştirakçılardan biridir və bu ölkənin iqtisadiyyatında baş verən mənfi dəyişikliklər digər ölkələrə də təsir edir.

İlk dövrlər Çində virusun yayılmasının qarşısının alınması və onun vurduğu zərərlərin bərpa olunmasına baxmayaraq təchizatla bağlı olan istehsal məhsullarının əsas alıcıları Amerika və Avropa olması səbəbi ilə, bu ölkələrin iqtisadiyyatında geriləmələrin olması beynəlxalq təchizatla bağlı məhsulların tələbinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Koronavirusun iqtisadiyyatın bir çox sahələri, eləcə də emal sənayesinə vurduğu zərərlər kimi turizm sektoru da uzunmüddətli durğunluq yaşamışdır. Turizm iqtisadiyyata bağlı elə bir sahədir ki, bu sektorda daim aktivlik, canlılıq müşahidə olunur.

Həm ölkələr arası, həm də bir dövlət daxilində turizm sektoru fəaliyyət göstərir. İqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyan turizm sferası bütün dünya üzrə iqtisadi inkişaf göstəricisi olan ümumi daxili məhsulun 10 faizə qədərində sahibdir. Koronavirus kimi kəskin qapanma tələb edən bir pandemiyanın dünyaya hakim olması turizm sektoru kimi aktivlik tələb edən bir sahəni demək olar ki, tamamilə iflic hala salmışdır.

Belə ki, 2020-ci il üzrə verilən proqnozlara əsasən turizm sferası ilə bağlı dünya üzərində təxminən 50 milyon civarında iş yerinin ləğv ediləcəyi hesab edilirdi. Turizm sektorunda yaranmış bu mənfi hal pandemiya ilə bağlı olaraq dünya üzərində yüzdən çox ölkədə sərhədlərin bağlanması, ölkə daxilində sərt karantin rejiminin tətbiq olunmasıdır (Həsəni Y.H., 2021: s.40).

Koronavirusun mənfi təsirləri Amerika Birləşmiş Ştatlarının da iqtisadiyyatından yan keçmədi. Belə ki, virusun yayılması nəticəsində emal məhsullarına tələbin əvvəlki dövrlərə nisbətən kəskin formada az olması, eləcə də

təchizat zəncirində baş verən durğunluqlar iqtisadi çətinliklərə yol açdı. Yaranmış bu çətin iqtisadi vəziyyət 2008-ci ildə maliyyə böhranı zamanı baş vermiş durğunluqdan daha böyük təsir gücünə malikdir. Məlumdur ki, dünyanın ən güclü iqtisadiyyatlarından biri olan ABŞ iqtisadiyyatında xidmət sektoru böyük paya sahibdir. Burada ümumi daxili məhsulun yeddi faizi insanların işə obyektlərində və turizm sahəsində olan xərcləmələrindən ibarətdir. Bu səbəbdən xidmət sferasında baş verən azalmalar iqtisadiyyatda özünü kəskin şəkildə biruzə verdi.

Əmək bazarında yaranan durğunluqlar ABŞ iqtisadiyyatını təsirləndirən əsas faktorlardan biri hesab olunur. Belə ki, əhalinin əksər hissəsi xəstəlik səbəbilə işə getmədikdə onların müalicə ilə bağlı xərclərini dövlət qarşılır və onlar eyni zamanda xəstəliyə görə dövlətdən kompensasiya ödənilirdi.

Bu səbədən işçilərin bir çoxu məcburən işə gedir və virusun yayılması gündən günə daha da sürətlənirdi. Bununla belə əhali arasında iqtisadi sosial narazılıq yaranır, iş yerləri bağlanır və nəticə olaraq işsizlik artırdı. Belə ki, 2020-ci Amerika Birləşmiş Ştatlarının əhalisi arasında işsizlik nisbəti 8.31 faiz olmuşdur. (<https://www.statista.com/statistics/263710/unemployment-rate-in-the-united-states/>).

İşsizlikdən ən çox əziyyət çəkən isə əsasən xidmət sektorunun işçiləri idi.

Virus səbəbilə mövcud iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə Amerika Birləşmiş Ştatlarında dövlət tərəfindən iki trilyon dollar ayrıldı. İqtisadiyyatı dirçəltmək üçün nəzərdə tutulmuş bu stimullaşdırıcı paket iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid edilmişdir. Bu siyaəsət nəticəsində əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydalara əsasən əhali birdəfəlik müavinət almış həm də işsizliklə bağlı sığorta imkanları genişləndirilmişdir. Bundan əlavə bu paketə böyük və kiçik sahibkarlara dəstək olmaq üçün 500 milyard dollar da daxil edilmişdir.

İqtisadi vəziyyəti gücləndirmək üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarında Federal Rezerv də bir sıra tədbirlər görmüşdür. Bunun nəticəsi idi ki, faiz dərəcələri 0-0.5 faiz olmuşdur. Daha öncədən də qeyd etdiyimiz kimi koronavirusun ilk simptomları Çin Xalq Respublikasında ortaya çıxmışdır. İqtisadi baxımdan olduqca güclü olan Çində anidən belə bir vəziyyətin yaranması iqtisadiyyatda ləngimələrə səbəbiyyət vermişdir.

Virusun təsirlərindən asılı olaraq, Çində pandemiyanın yoluxuculuğunun yüksək həddə olduğu müddətlərdə Çin iqtisadiyyatında təxminən son 40 ilin ən aşağı iqtisadi artım göstəricilərimin müşahidə olunması qaçınılmaz bir fakt olmuşdur.

Virusun ilk yarandığı dövənlərdə, yəni 2020-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının Çin iqtisadiyyatı barədə verdiyi məlumata əsasən iqtisadi artım parametrində ilk verilmiş proqnoz 5,7 faiz həddində olsa da, korona virus səbəbi ilə proqnozda verilmiş göstərici azaldılaraq 4,9 faiz həddinə salınmışdır (Həsənli Y.H., 2021: s.39). 2020-ci ilin ilk aylarında pandemiyanın ortaya çıxması səbəbi ilə Çin Xalq Respublikasının iqtisadi göstəricilərində mənfi yönümlü dəyişikliklər olmuşdur.

Ölkənin Çin Milli Statistika Bürosu rəsmi orqanı tərəfindən qeyd olunan məlumatlara görə ilk aylarda sənaye sektorunda 13,5 faiz, xidmət sektorunda 13 faiz, investisiya əməliyyatlarında 24 faiz azalma qeydə alınmışdır (Həsənli Y.H., 2021: s.39). Beləliklə qeyd etmək olar ki, virusun mövcud olduğu ilk aylarda ölkədə ümumi daxili məhsul göstəricisi geriləyərək 13 faiz azalmışdır.

Əksər ölkələrin iqtisadiyyatlarında olduğu kimi Çində də virusun mənfi nəticələrinin təsir etdiyi ilk sahələrdən biri məşğulluq sahəsidir. Çində də bu dövəndə işsizlik göstəricisində kəskin artım olmuşdur. Virusla bağlı olaraq iş yerlərinin bağlanması və iqtisadi cəhətsən aktivlik göstəricisində mənfi azalmalar olması iş yerlərində işçi ehtiyatına qarşı olan tələbi aşağı salmışdır. Əlavə olaraq virus ölkədə miqrasiya ilə bağlı problemlərə səbəb olduğundan iqtisadi cəhətdən əsas sənaye şəhərlərində işsizlik dərəcəsinin çoxalmasına gətirib çıxarmışdır.

Virusun ortaya çıxdığı ilk aylarda Çində işsizlik 6% artmışdır. Çin iqtisadiyyatında yaranan mənfi nəticələr digər ölkələrin iqtisadiyyatına da təsir göstərmişdir. Virus səbəbi ilə dünyanın aparıcı mərkəzləri olan Amerika və Avropada tətbiq olunan sərt karantin və qapanmalar, bu dövlətlərin iqtisadiyyatındakı geriləmələr Çində istehsal olunan məhsulların idxal edilməsinə olan tələbi azaltmışdır.

İlk olaraq qeyd etmək olar ki, virusun ilk dəfə Çində yaranması ölkə iqtisadiyyatında təkliflə bağlı problemlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxartdı. Nəzərə alsaq ki, Çin dünyada ixracı ən yüksək olan ölkələrdəndir, virusun bu sahəyə mənfi təsirləri qaçınılmaz oldu.

Virusun Çində başlaması təklifdə çətinliklər yaratdığı kimi, digər ölkələrdə də sürətlə yayılması iqtisadiyyata təlib faktorunda problemlər yaranmasına səbəbiyyət vermişdir. Virusun yaranmasından bir qədər sonra Çində pandemiyanın fəsadlarının aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməyə başlanmışdır. Belə ki, ilk öncə virusdan ziyan görmüş müəssisələrin maliyyələşmə problemini aradan qaldırmaq məqsədi ilə banklarda faiz dərəcələri daha aşağı salındı. Bu da öz növbəsində 79 milyard dollar dəyərində vəsaitin bankların yardımını ilə virusun təsirlərindən zərər görmüş müəssisələrə yönəldilmişdir (Həsənlı Y.H., 2021: s.44).

Bütün ölkələrdə olduğu kimi Avropa iqtisadiyyatı da pandemiyanın yayılması və karantin rejiminin tətbiq olunması ilə bir sıra mənfi təsirlərə məruz qalmışdır. Məlum idi ki, koronavirus Avropa ölkələri arasında ən kəskin formada İtaliyada yayılmışdı. Pandemiya başlamazdan öncə də İtaliyada bir sıra iqtisadi problemlər yaşanırdı, lakin virusun yayılması ölkə iqtisadiyyatının daha da zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

İqtisadi zəifliyin aradan qaldırılması üçün hökumət tərəfindən stimullaşdırıcı siya sət həyata keçirilmiş və bunun üçün iyirmi beş milyard avro dəyərində pul vəsaiti ayrılmışdır. Digər bir Avropa ölkəsinə nəzər salsaq, Almaniyada da iqtisadi vəziyyət parlaq deyildi. Ümumilikdə, Almaniyanın iqtisadiyyatı ixrac yönümlü iqtisadiyyatdır və bu da iqtisadiyyatda itkilərin baş verməsi üçün açıq səbədir. Çünki virusun yayılmağa başladığı bu dövəmdə iqtisadi əlaqələr zəifləmişdi və beynəlxalq ticarət də durğunluqlar yaşanırdı. Buna görə də Almaniyada istehsal olunan məhsullara olan tələb azalmış və əlli altı faizə qədər bir çox istehsalçı şirkət zərərə uğramışdır. Eyni zamanda bu ölkədə istehsal olunan məhsullara olan tələbin dünya miqyasında qırx dörd faizədək azaldığı qeydə alındı. Virusun iqtisadiyyatda səbəb olduğu itkilərin minimum səviyyəyə endirmək üçün isə burada dövlət tərəfindən 810 milyard dollar məbləğində pul vəsaiti ayrıldı (Həsənlı Y.H., 2021: s.39).

Avropa ölkələri arasında İspaniya koronavirus pandemiyasının ən geniş yayıldığı ikinci dövlət idi. Şübhəsiz ki, İspaniya dövlətinin də daxili iqtisadiyyatı bu xəstələyin yayılması səbəbilə ciddi problemlərlə rastlaşdı. Bundan əlavə İspaniya turizm sahəsində ən çox məşhur olan və gəlirlərin böyük hissəsi turizm sahəsindən asılı olan bir ölkədir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatına nəzər salsaq görərik ki, burada ümumi daxili məhsulun on beş faizi məhz turizmdən ibarətdir. Buna görə bu ölkə iqtisadiyyatı pandemiyanın geniş yayılması ilə birgə ən çox zərər görən iqtisadiyyatlardan biri olmuşdur (Həsənlı Y.H., 2021: s.44).

Yaranmış çətin vəziyyəti bir qədər yumuşaltmaq üçün dövlət bir sıra yardım paketləri hazırlamışdır. İlk öncə İspaniya hökuməti on dörd milyard avro məbləğində daha sonra isə əlavə olaraq iki yüz milyard avro büdcədən ayıraraq ölkə əhalisinə bu çətin dövərdə dəstək olmuşdur. Göründüyü kimi bu ayrılmış pul vəsaiti əhəmiyyətli dərəcədə böyük məbləğdir və bundan əlavə illik olaraq ümumi daxili məhsulun iyirmi faizinə bərabərdir.

Avropa ölkələri hər biri ayrı-ayrılıqda virus əleyhinə iqtisadi yardım məqsədli addımlar atsa da Avropa İttifaqı tərəfindən tədbirlər görülmüşdür. Eyni zamanda Avropa Komissiyası tərəfindən otuz yeddi milyard dəyərində fond quruldu və bu fonda Korona İnvestisiya fondu adı verildi. Bu fonda ayrılmış pul vəsaiti əsasən səhiyyə sahəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2.3. Koronavirusun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri

COVID-19 pandemiyası dünya miqyasında yayıldıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında da mənfi proseslərə səbəb oldu. Açıq bir həqiqətdir ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dünya miqyasında qlobal enerji bazarlarında olan proseslərdən birbaşa asılıdır. Pandemiya yayılmağa başladığı andan səyahətlər dayandırılmış və logistika sahəsində də əvvəlki intensivlik müşahidə olunmamışdır. Ona görə də neft və neft məhsullarına olan tələb olduqca aşağı enmişdir.

Azərbaycan isə neft ixrac edən ölkə olaraq bütün bu hadisələrdən birbaşa təsir görmüşdür. Məlum olduğu kimi pandemiyanın mövcud iqtisadi və sosial təsirlərini azalmaq və əhalinin sağlamlığını qorumaq üçün ölkələr arasında həm hava həm də

quru sərhədlərində əlaqələr minimum səviyyəyə endirilmişdir. İnsanların səyahətlərinin dayandırılması birbaşa yanacağa olan tələbatı da azaltmışdır. Pandemiyanın geniş yayıldığı dövəmdə neft qiymətləri nəzərə çarpan dərəcədə azalaraq rekord səviyyədə ucuzlaşmışdır.

Dünyada neft sahəsində yaranmış bu gərginlik Azərbaycan iqtisadiyyatını da ciddi təhlükə ilə üz-üzə qoydu. Çünki yaranmış bu vəziyyətdə qeyri-neft sektorunun da inkişafı olduqca çətin idi və bu da dövlət büdcəsinin gəlirlərində də təhlükə doğururdu.

Digər tərəfdən isə koronavirusun yayılması ölkədəki həm kiçik həm də böyük sahibkarları çətin vəziyyətdə qoydu və dövlət tərəfindən həmin pandemiya dan zərərçəkən biznes idarəçilərinə dövlət büdcəsindən pul vəsaitinin ayrılması vacib oldu.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi informasiyaya əsasən 2020-ci ilin birinci yarısında ümumi daxili məhsulda 2.7% azalma qeydə alınmışdır. Qeydə alınmış bu azalma ölkə iqtisadiyyatının həm neft həm de qeyri-neft sektorunda müşahidə olunmuşdur. Belə ki, qeyri-neft sektorunda bu göstərici 2.9% olduğu halda, qeyri-neft sektorunda isə 2.5 % olaraq qeydə alınmışdır (Həsənli Y.H., 2021: s.35). Pandemiyanın ölkə ərazisində geniş yayılması səbəbilə bütün ölkədə karantin siyasətinin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə fərqli dərəcədə təsir göstərdi.

Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyaları onu göstərir ki, pandemiyanın sürətli yayıldığı 2020-ci ilin ilk altı ayında emal sənayesində, kənd təsərrüfatında, nəqliyyat sferasında yeni tip dəyər yaradılmasında artım müşahidə olunmuşdur. Bundan fərqli olaraq ticarət sferasında və turizm sahəsində, eləcə də iaşə sahəsində də artım əvəzinə azalma olmuşdur.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan iqtisadiyyatında da ən çox zərər çəkmiş sahə turizm sahəsi idi. Belə ki, pandemiya nəticəsində bu sahə üçün olan göstərici 47.9% azalmışdır (Həsənli Y.H., 2021: s.35).

Korona virusla bağlı olaraq Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrində dəyişiklik oldu. Belə ki, virusun ortaya çıxdığı ilk dövrlərdə yeni, 2020-ci ildə ilin

təxminən ilk 6 ayı ərzində Azərbaycanın xarici ticarətdə dövriyyəsinə baxdığımız zaman bu məbləğin 12,7 milyard dollar olduğunu görə bilərik (Həsənlı Y.H, 2021: s.38).

Dövlət Gömrük Komitəsinin xarici ticarətlə bağlı verdiyi məlumata əsasən bu göstərici 2019-cu ildə olan dövriyyədən 4,3 milyard dollar və ya faizlə bu göstəricini ifadə etsək, 25,3% aşağı olaraq qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, 2019-cu ildə xarici ticarət dövriyyəsi 17 milyard dollar həcmində olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə ixrac göstəricisinin virusun ortaya çıxdığı ilk dövrlərə aid statistikasına nəzər salsaq, ixrac 7,7 milyard dollar olaraq müşahidə olunsa da, idxal beş milyard dollar dəyərində qeydə alınmışdır. 2019-cu il üzrə idxal və ixrac statistikasını ilə bu göstəriciləri müqayisə etsək, idxal iki milyard dollar, ixrac parametri isə 2,3 milyard dollar həcmində aşağı düşmüşdür.

Pandemiyanın meydana çıxdığı və yoluxmanın sürətlə artdığı 2020-ci ilin ilk dövrləri ilə 2019-cu ili müqayisə etsək, ölkədə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin və hüquqi şəxslərin sayında dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, hüquqi şəxslərin sayında 112 vahid geriləmə olduğu halda, bu göstərici fiziki şəxslərdə 4781 vahid qədər çoxalma ilə qeydə alınıb.

2020-ci il üzrə tədiyyə balansına diqqət yetirsək, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən verilmiş məlumat əsas götürülməklə deyə bilərik ki, 2017-2019-cu illəri əhatə edən müddətdən sonra 2020-ci ildə dövlətin tədiyyə balansında qeyri-sabitlik yaranıb və ilin ilk aylarında balansda 1,4 milyard dəyərində büdcə kəsri olduğu məlum olub. Yaranmış bu kəsrin əvvəlki ilin göstəricisindən təxminən altı dəfə çox olduğu bildirilmişdir. (<https://science.gov.az/az/news/open/13798>)

2020-ci ilin ikinci yarısında dünya üzrə neft məhsulunun qiymətinin artması və iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər bir daha tədiyyə balansına təsir edib. Belə ki, balans üzrə göstərici ilin növbəti yarısında 2,3 milyard dollar artıb və bu da faizlə ifadədə 2020-ci ilin birinci 6 ayından 42 faiz yuxarı olması deməkdir. (<https://science.gov.az/az/news/open/13798>)

Pandemiya dövründə iqtisadiyyatda inflyasiya göstəricisində baş verən dəyişikliklər barədə Dövlət Statistika Komitəsi məlumat vermişdir.

Əldə edilən məlumata əsasən 2020-ci ilin ilk yarımilində 2019-cu illə müqayisə etdiyimiz zaman illik göstərici olan istehlak qiymətləri indeksi 103% həcmində olmuşdur. Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, həmin dövr üçün 3% həcmində inflyasiya halı baş vermişdir.

Bu göstəricinin dəyişməsinə aylar üzrə nəzər salsaq, istehlak qiymətləri indeksi 2020-ci ilin ilk aylarında qiymətlərdə artımla müşahidə olunmuş, təxminən aprel ayından sonra qiymətlərdə azalma görülmüşdür (<https://science.gov.az/az/news/open/13798>).

Mərkəzi Bank tərəfindən verilən məlumata əsasən may və iyun ayları ölkə iqtisadiyyatında deflyasiya prosesi baş vermişdir. Əldə edilən informasiyaya görə may ayı üzrə 0,5%, iyun ayında isə 0,3% deflyasiya müşahidə olunmuşdur. (<https://science.gov.az/az/news/open/13798>).

Deflyasiya prosesinə səbəb olaraq ölkədə məcmu tələb göstəricisində azalma, yəni insanların alıcılıq gücünün zəifləməsi göstərilmişdir. Korona virusun təsirləri dövlət büdcəsindən də yan keçməmişdir. Pandemiya Azərbaycan ərazisində ilk dəfə 2020-ci ilin mart ayında müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatı və dolayısı ilə də birbaşa dövlət büdcəsinə təsir edən bu ani düşmənlər büdcəyə daxilolmalar baxımından büdcə gəlirləri üzrə risklər yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bir neft ölkəsi olan Azərbaycanda bu sektordan gəlirlərin dövlət büdcəsindəki rolu olduqca mühümdür. 2020-ci il üzrə dövlət büdcəsinə nəzər yetirdikdə, büdcə gəlirlərinin 58 faizi neft-qaz məhsullarından, 50-52 faizi isə Dövlət Neft Fondunun transfertlərindən əldə olunmuşdur (<https://science.gov.az/az/news/open/13798>).

Büdcə gəlirlərinin ərsəyə gəlməsində yaranan risklərdən biri neft məhsulunun qiymətlərində baş verən mənfi dəyişiklik olduğu kimi, ölkə daxilində iqtisadiyyatın digər gəlir gətirən sahələri üzrə də təhlükə formalaşmışdır.

İqtisadiyyat üçün yaranmış bu təhlükəli vəziyyət, ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dəstək, iqtisadiyyatın ziyan görmüş sahələrinin bərpa edilməsi prosesləri pandemiya dövründə gəlir baxımından risk yaşayan dövlət büdcəsinin xərclərində artım olmasının da səbəbkarıdır.

Azərbaycan dövləti pandemiya dan zərər çəkən iqtisadiyyatı dirçəltmək və əhaliyə dəstək olmaq üçün bir sıra tənzimləyici yardımlar hazırlamışdır. Belə ki, Nazirlər Kabineti virusa qarşı olan bu tədbirlər planını 2020-ci ilin aprel ayının 4-də təsdiq etmişdir. Təsdiq edilmiş bu stimullaşdırıcı tədbirlərin icrasını İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən icra olunmuşdur.

Bu dəstəkverici tədbirlər planı əsasən üç mərhələdən ibarətdir. Belə ki, birinci olaraq koronavirus xəstəliyinin nəticəsində mənfi təsirlərə məruz qalmış sahələrdə işçi qismində fəaliyyət göstərən şəxslərin maaşlarının bir hissəsinin ödənilməsi, kiçik sahibkarlara pul vəsaiti ayrılaraq dəstək göstərilməsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün vergi sahəsində islahatları keçirilməsi daxildir.

Azərbaycan hökuməti fərdi sahibkarların itkilərini azaltmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən səksən milyon manat məbləğində vəsait ayırmışdır. Bu maliyyə dəstəyi 300 min sahibkara göstərilmişdir. Yalnız bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, bu maliyyə dəstəyi 2019-cu ildən bütün vergilərini və sığorta haqqlarını ödəmiş şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur (<https://science.gov.az/az/news/open/13798>).

III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ BANK SEKTORLARINA TƏSİRLƏRİ

3.1. Pandemiya şəraitində bank sektorunun fəaliyyətində dəyişikliklər

COVID-19 pandemiyası dünya üzərində bir çox sahəyə təsir etdiyi kimi iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri olan bank sektorundan da yan keçmədi. Tədqiqatda daha öncədən də vurğuladığımız kimi, banklar elə bir iqtisadi qurumlardır ki, burada insanlar həm öz pul vasitələrini əmanətçi qismində yerləşdirə bilir, həm də ehtiyacları olan vəsaitləri müəyyən şərtlər qarşılığında əldə etmək üçün banklara üz tuturlar.

Məlumdur ki, bankların ən əhəmiyyətli gəlir mənbəyi kreditlər və əmanətlərdir. Bu səbəbdən dolayı müştərilərlə qurulmuş kredit münasibətlərinin etibarlı şəkildə qorunması və bu prosesin problemsiz şəkildə həyata keçməsi bankların əsas iş prinsiplərindən biridir, hətta ən önəmlisidir. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, kredit yeganə bank əməliyyatıdır ki, burada hər iki tərəfin yəni, həm müştərinin həm də bankın məsul şəxsinin əyani iştirakı mütləqdir.

Kredit münasibətlərində bankların üzləşdiyi ən əsas çətinliklərdən biri kreditlərdə geri ödənmələrin gecikməsidir. COVID-19 pandemiyası dönməndə qapanmaların çox olması səbəbindən, müştərilərin banklara gediş-gəlişinin çətinləşdiyi üçün digər bank əməliyyatlarında olduğu kimi kreditlərdə də ləngimələr baş vermişdir. (Həsənlı Y.H., 2021: s.49).

COVID-19 pandemiyasının mövcud olduğu 3 il ərzində bank əməliyyatlarında yaranan problemlərin və ləngimələrin aradan qaldırılması üçün bank sektoru da fəaliyyətini koronavirus pandemiyasının çətin şərtlərinə uyğunlaşdırmaq üçün addımlar atmışdır. Daha sadə dildə izah etmək üçün koronavirusun banklara təsirlərini iki müxtəlif seqment üçün yəni, həm bank müştəriləri həm də bank əməkdaşları üçün xarakterik olduğunu deyə bilərik. Buna görə də pandemiya dönməndə banklar müştərilərinə daha keyfiyyətli, üstün xidmətlər göstərmək və eləcə də öz işçilərini virusun fəsadlarından qorumaq üçün tədbirlər görmüşdür.

Dünya ölkərinin praktikasına nəzər salsaq, bəzi ölkələrdə pandemiya dövründə müştəri və bank əlaqələrində insanlara daha verimli xidmət göstərmək məqsədilə müxtəlif tipli dəstək paketləri təqdim olunmuş və kredit alınmasında, kredit ödənməsində bir sıra güzəştlər tətbiq olunmuşdur.

Bank öz fəaliyyətində axıcılığı təmin etmək məqsədilə, müştəri xidmətlərində aparıcı rola malik olan bank əməkdaşlarının ağır pandemiya şərtləri altında gigiyenik şəraitdə iş prosesini asanlaşdırmaq üçün onların iş saatları, iş şəraitlərində xüsusi qabaqlayıcı tədbirlər almışdır. İş fəaliyyətinin uzaq məsafədən idarə edilməsi və müştərilər üçün bank xidmətlərinin kəsintisiz yeni bank fəaliyyət sisteminin qurulması bu tədbirlərdən biridir. Bu tədbirlərdən irəli gələrək, yetərli texnoloji infrastruktur yaradılaraq işçilərin böyük əksəriyyəti ev şəraitində işləməyə başlamışdır (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/pmc7505605>).

Bu baxımdan, bir çox xidmət sahələrində olduğu kimi bank sistemində də növbəli iş rejiminə üstünlük verilmişdir. Belə ki, bankın bəzi personalları növbəli şəkildə əvvəlcədən razılaşdırılmış qrafikə əsasən, iki həftə ərzində distant şəkildə (ev şəraitində), növbəti iki həftə ərzində isə ofis şəraitində işlərin icrasını həyata keçirmişlər.

Ofis şəraitində çalışan zaman bank personalı tibbi maska və əlcəklərlə təmin olunmuşlar. Virusun mövcud risklərini azaltmaq məqsədilə ofisdə mütəmadi şəkildə dezinfeksiya prosedurları icra olunub və müştərilər arasında sosial məsafənin qorunması eləcə də eyni əməliyyat üçün müraciət edən müştərilərin növbə ilə qəbul edilməsi halları müşahidə olunmuşdur. Banklar yeni müştərilər qazanmaq, eləcə də mövcud müştəri sferasını qorumaq üçün addımlar atırlar.

COVID-19-un təsirlərinə məruz qalan ölkə dünya iqtisadiyyatında bank qurumları maliyyə sahəsi üçün mühim əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bankların maliyyə sferasındakı fəaliyyəti bankların öz rəqabət qabiliyyətinə fayda göstərmək ilə bərabər, dövlətin iqtisadiyyatında müsbət təsir göstərir. Müştərilərin sağlıq durumunu nəzərə alaraq, bəzi bank xidmətləri onlayn formada həyata keçirilir. Bu yenilənmiş xidmətlərə kredit eləcə də debit kartların verilməsi və məlumat mərkəzi ilə bağlı bank xidmətləri daxildir (Fernandes N.,2020 p.31).

Kredit və debet kartları vasitəsilə ödənişlərin kəsintisiz və asan şəkildə həyata keçməsi üçün bir sıra dünya ölkələrinin banklarında əməliyyat limitlərində artıma doğru dəyişikliklər edilmişdir. Pandemiyanın başlanğıc yeri olan Çin Xalq Respublikasında da digər ölkələrdə olduğu kimi bir sıra sarsılmalar baş vermişdir. Məlum idi ki, Çin Xalq Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında illərdir iqtisadi müharibə davam edir.

Bu vəziyyətlə bərabər pandemiyanın başlanması banklarda kredit riskini daha da gücləndirmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin iqtisadiyyatına nəzər salsaq, 2020-ci ilin dördüncü rübündə nəşr olunan Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Dünya İqtisadi Görünüşü” jurnalında inflyasiya, işsizlik, iqtisadiyyatda sabitlik kateqoriyalarında 2019-cu ilin göstəriciləri ilə 2020 və 2021-ci illəri əhatə edən Beynəlxalq Valyuta Fondunun irəli sürdüyü göstəricilər müqayisə olunmuşdur (Alpagro H., Oduncu D., 2020: s.45). Beynəlxalq Valyuta Fondunun həmin hesabatına görə virus dönəmində Türkiyə iqtisadiyyatında yaranan maliyyə problemləri səbəbilə 2020-ci ildə beş faiz daralma müşahidə olunmuş, 2021-ci ildə isə bu göstərici daha beş faiz artmışdır.

Mövcud olan cari iqtisadi sabitlikdə 2019-cu ildə 1.2 faiz azalma olsa da, pandemiya səbəbilə 2020-ci ildə bu göstərici 3.7 faiz, 2021-ci ildə isə daha da artdığı qeydə alınmışdı. Digər göstəricilərə nəzər salsaq, inflyasiya 15.2 faizdən 11.9 artmışdır (Alpagro H., Oduncu D., 2020: s.46).

2021-ci ildə həmin göstərici eyni qaldığı qeydə alınmışdı. Bu göstəriciləri digər inkişaf etməkdə olan Avropa ölkələri ilə müqayisə etdikdə Türkiyə iqtisadiyyatı geri qalmışdır. Türkiyə Cümhuriyyətinin daxili iqtisadiyyatı ilə bağlı bir digər mənbəyə nəzər yetirsək, Bank Tənzimləmə və Nəzarət təşkilatı tərəfindən ilin dörd ayrı rübü üzrə iqtisadi parametrləri əks etdirən Türkiyə bank sektorunun əsas göstəriciləri hesabatında seçilmiş balans maddələrinə görə 2019-cu ilin dördüncü rübündən 2020-ci ilin 3-cü rübünə qədər olan müddətdə bank sektoru, aktivlər, öhdəliklər və xalis mənfəət arasında böyük fərq müşahidə olunmuşdur. (Muharrem A., 2011: s.60)

Pandemiyanın üzə çıxdığı ilk dönəmlərdə, yəni, 2020-ci ilin mart ayında aktivlərin ümumi həcmində kreditlər 59.45 faiz ən yüksək paya malik olmuş yəni 2.897 milyard Türk lirəsi təşkil etmişdir. Ümumi öhdəliklər üçün hesablanan

parametrlər 2.796 milyard Türk lirəsi və ya 57.37 faiz göstəricisi olaraq görülmüşdür. 2020-ci ilin üçüncü rübünə baxdıqda bu rəqəmlər aktivlər üzrə 59.21 faiz, depozitlərin də daxil edildiyi ümumi öhdəliklərdə isə 57.36 faiz olmaqla ən yüksək hədlərə sahib olmağa davam etmişdir (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>).

Pandemiya dövründə maliyyə bazarlarında dəstəyi artırmaq üçün Türkiyə cümhuriyyətinin Mərkəzi bankı Pul siyasəti departamenti 2020-ci ilin mart ayının 17-də yeni bir qərar qəbul edərək siyasət dərəcəsini 10.75 faizdən bir qədər azaldaraq 9.75 faizə endirmiş və bunu nəticəsi olaraq borclanma dəyəri azaldılmışdır. (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>) Türkiyə cümhuriyyətinin Mərkəzi bankı bu siyasəti ekspansion monitar siyasət olmaqla əsas hədəfi bazara likvidlik dəstəyi göstərmək idi. Seçilmiş bu siyasətin yekun nəticəsi olaraq, Türkiyə bankçılıq və maliyyə sahəsi üzrə Bank Tənzimləmə və Nəzarəti təşkilatının üçüncü rübə görə göstəriciləri aşağıdakı formada dəyişmişdir:

- Aktivlərdə altı trilyon dörd milyard türk lirəsi həcmində;
- Depozitlərdə üç trilyon dörd yüz qırx dörd milyard türk lirəsi həddində;
- Xalis mənfəətdə 2020-ci il üzrə 67.4 faiz artımla 46 milyard türk lirəsi həddində;
- Kreditlərdə 3 trilyon 555 milyard türk lirəsi həddində müşahidə olunmuşdur (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>).

Müşahidələr nəticəsində, görmək olar ki, COVID-19 pandemiyası Azərbaycan iqtisadiyyatında da bir sıra çətinliklərə səbəb oldu. İqtisadiyyatın ən təməl və aktiv sahələrindən olan bank təşkilatlarının fəaliyyətində mövcud vəziyyətə xas olan dəyişikliklər edildi. Bank sferasında eləcə də maliyyə sahəsində yaranmış dalğalanmaları tənzimləmək və COVID -19 virusunun təsirlərinin ən aşağı səviyyəyə çatdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı dəstək yönümlü bir sıra tədbirlər görmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan İqtisadiyyatına iqtisadi sabitliyə ölkədə işsizlik səviyyəsinə və eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinə əks təsirlərinin minimum dərəcəyə endirilməsi ilə

əlaqədar bir sıra önləmlər barədə 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli prezident sərəncamını 10.2 bəndinin tətbiqi ilə Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul və təsdiq olunmuş “Tədbirlər Planı”na müvafiq şəkildə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən önləmlər alınmış və beləliklə də ,bankın idarə heyətinin 24 aprel 2020-ci il tarixli 16 nömrəli qanunu ilə Azərbaycanın maliyyə sektoruna dəstəkverici önləmlər toplusu qəbul edilmişdir (<https://uploads.cbar.az/assets/33d2f0abbb2576f4dc22c09c9.pdf>).

Maliyyə sferasında mövcud durum sahə üzrə maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üzrə aparılmış tədqiqatlar və eyni zamanda dünya üzrə beynəlxalq maliyyə qurumlarının məsləhətləri əsas götürülməklə ölkənin birinci bankı müntəzəm dəstək rejimini daimi şəkildə pılanlaşdırır və əlavə siyasət tədbirləri qəbul edir.

Pandemiya səbəbindən ölkə iqtisadiyyatının ayrı ayrı sahələrində tətbiq olunmuş məhdudiyətlərin aradan qaldırılması və ya yumuşaldılması baxımından və eləcə də iqtisadiyyatdakı ləngimələri sıfıra endilib,aktivliyin yenidən bərpa edilməsi üçün mərkəzi bankın idarə heyəti bu barədə qəbul etdiyi 30 sentyabr 2021-ci ildə 26 sayılı qanununa görə dəstək paketi bir daha gözdən keçirilmiş ölkədə mövcud olan virus şəraitinin davam etdiyi göz önünə alınaraq COVID-19 –un mənfi təsirlərinə məruz qalmış şəxslər və həmçinin sahibkarların maraqlarını qorunması önləmləri üçün nəzərdə tutulmuş müddət bir daha müəyyən bir dövr üçün artırılmışdır.

Məlum olduğu kimi,bank sektorunda kredit əməliyyatlarında gecikmələr baş verməmişdir. Gecikdirilmiş kreditlər zamanı borc öhdəliyi olan şəxslərin borcuna cərimə faizi hesablanmaması borcluların mövcud şəraitlə əlaqədar kredit üzrə gecikmələrlə bağlı kredit tarixçələrində zəifliklərin yarasması barədə kredit qurumlarının edilmiş məsləhətlərin müddəti daha üç ay uzadılmış və cari ilin yanvar ayının birinədək tətbiq olunmuşdur.

Görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq,maddi resursları bir araya gəlməsi halı daha da artıb.Bəhs etdiyimiz bu dövrdə bank sahəsində nəzərə çarpan ən vacib məsələlərdən biri də bu sferada cəmlənmədə olan artımdır. Yəni, bank aktivlərində,kreditlərdə və eləcə də depositlərdə resursların təmərküzləşmə

tempində artımlar qeydə alınmışdır. Azərbaycanda bank sektorunda fəaliyyət göstərən beş aparıcı bank üzrə parametrləri nəzərə alaraq, aşağıdakı cədvəldəki göstəricilər üzrə dəyişiklikləri görə bilərik (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Bank resurslarının təmərkiüzləşmə dərəcələri

Resurslar	Təmərkiüzləşmə dərəcəsi
Bank Aktivləri	67.2 faizdən 72 faizə artıb
Kreditlər	61.4 faizdən 61.4 faizdən 67.3 faizə artıb
Depozitlər	67.84 faizdən 71. 8 faizə yüksəlib

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/> (17.02.2022)

Təmərkiüzləşmə həddi Kapital bank və Paşabank kimi böyük qurumlarda artmış olsa da digər üç bankda bu səviyyə aşağı dərəcədə qalmışdır. Əmanət qoyuluşunda nəzərə çarpan artım 6 faiz və ya 13 milyon manat olmaqla, bu göstəricinin 84 faizi yuxarıda adları sadalanan beş bankdan Bank Respublika istisna olmaqla digər dörd bankın payına düşür (Əliyev S., 2020).

Kredit əməliyyatlarında adları sadalanan banklar üzrə kredit qoyuluşu 420 milyon AZN artmışdır. Araşdırmalar zamanı 2021-ci il ərzində bəzi banklarının fəaliyyətində müsbət tendensiyalar da olduğu görünür. Bank işçilərinin sayı artmış (18390 nəfərdən 18700 nəfərə qədər), filial şəbəkələri genişlənməmiş (440-dan 451-ə qədər), müsbət cəhətlərdən biri də bankların səlahiyyətində olan kapitalın artımıdır (Əliyev S., 2020). Sözsüz ki, bankların müsbət fəaliyyətində dövlətin yardımı qaçınılmazdır. Araşdırmalar göstərir ki, bəzi banklarda xalis qazanc öncəki dövrlərlə müqayisədə 5.8 faiz artsa da bu göstərici ölkədə fəaliyyət göstərən yeddi bank üçün xarakterikdir. Xalis mənfəətində azalma müşahidə olunan on səkkiz bank mövcuddur. Xüsusi resurların miqdarında azalma xalis mənfəətin artması səbəbindən baş verib. Belə ki, həmin mənfəətin bir hissəsi aktivlərdə meydana gələn ziyanların ödənilməsinə sərf olunur.

3.2. Pandemiyanın bank sektoruna vurduğu zərər

Dünya üzərində kəskin şəkildə yayılmış yeni növ koronavirus pandemiyasından sonra iqtisadiyyatın bütün mövcud sahələri gözlənilməz şəkildə çətin sınaqlarla üz-üzə qalmışdır. Məlum olduğu kimi, bəhs olunan dövrdə bir çox müəssisələrin eləcə də idarələrin bağlanması, kilidlənmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, hərəkətilikdə olan məhdudiyyətlər iqtisadiyyatın bir çox sahəsinə ağır zərər vurmuşdur.

Pandemiya ilə bağlı yaranmış gərgin vəziyyətdən asılı olaraq, müxtəlif ölkələr arasındakı hava nəqliyyatlarında baş verən gecikmələr, bir çox dövlətlərin sərhədlərinin digər ölkələrə açıq olmaması və bunun kimi digər bir çox hallar beynəlxalq təchizat zəncirinin intensivliyində çoxlu sayda fərqli problemlərə yol açmışdır (<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>).

Dövlətlərdə ölkədaxili iqtisadiyyatın digər sferaları kimi sahibkarlıq fəaliyyəti və xüsusilə də, bank sahəsində baş tutan proseslərdə virusla bağlı olaraq ləngimələr olmuşdur. Məlumdur ki, pandemiyanın başlanması ilə karantin rejimi tətbiq olundu və bunun nəticəsində bir çox qurumlar fəaliyyətini dayandırdı.

Şübhəsiz ki, gəlir əldə edə bilməyən bu müəssisələr banklardan aldıkları pul vəsaitlərini geri ödəməkdə çətinlik çəkdi. Eyni zamanda müəyyən məbləğdə borc götürmək üçün banka müraciət edən şəxslər arasında da növbədənkənar məzuniyyətə çıxmış və iş yerlərini itirən bank müştəriləri də kredit riskinin artımında böyük rol oynamışlar.

Yaranmış bu durum isə təkcə banklar üçün mənfəət itkisi deyil həm də böyük miqdarda kapital itkisinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi idi ki, banklarda əlavə kapital ehtiyatına tələb olduqca çoxalmışdır. Ümumilikdə, COVID-19 pandemiyasının kəskin çoxaldığı dövr banklar üçün olduqca sarsıdıcı dönəm idi. Belə ki, aşağı kapital buferləri və bankların mövcud pul itkiləri çox böyük mənfi təsirlər yaradaraq onların ödəmə qabiliyyətini zəiflətdi (Kaplan S., Zilberman D.,2020: s.29).

Bank sektorunda məcburi dəyişikliklərin bəzi xırda müsbət cəhətləri olsa da, ümumilikdə iqtisadiyyatın bu sferasına ziyan dəyməsi qaçınılmazdır. Baxmayaraq ki, tənzimləyici rolunda çıxış edən dövlət orqanları ilk zamanlar yaranmış qeyri-müəyyənliklərin azaldılması üçün mühüm tədbirlər görsələr də, pandemiyanın müddəti, eləcə də təsir gücü dəqiq bilinmədiyinə görə bank sferasında likvidliklə yanaşı onların kapitalı ilə də bağlı bir sıra təzyiqlər qalmaqda davam etmişdir. Bank sistemində virusla bağlı yaşanan bu tip riskli hallara aşağıda qeyd olunanlar daxildir:

- Müştərilərin bank kreditlərinə olan tələbatının azalması
- Bank kreditlərinin səbəb ola biləcəyi zərərlərin ehtimalının yenidən nəzərdən keçirilməsi
- Bankın büdcəsində olan kapitalın həcmninə qorunması məqsədilə əlavə kapital tələbi

Banklar likvidlik dərəcəsini qorumaq şərtinə, həm böyük, həm də kiçik sahibkarların fəalliyətinə dəstək məqsədli lazım olan məbləğin təmin olunmasında ən mühüm rol oynayan maliyyə institutlarıdır. Beləliklə, banklar müştərilər üçün nəzərdə tutulmuş mövcud kredit imkanlarında azalma yönümlü dəyişiklik etməyə qərar verərlərsə, o zaman kapitalın təmin olunmasında hər hansı çətinlik yaranmasın deyə, likvidlik üçün nəzərdə tutulan hesablamaları bir daha nəzərdən keçirdilər. İqtisadi kateqoriyaların maksimum səviyyədə qeyri-stabil olması, bütün dünya üzərində korona virusun təsirlərinin hansı dərəcədə olacağı barədə ilkin məlumat olmadığından, ilk zamanlar yarana biləcək potensial kredit ziyanlarını yenidən gözdən keçirmək lazımdır. Pandemiya ilə bağlı yaranmış vəziyyətə görə dünya üzrə bir çox banklarda kredit ödənişlərinin zamanında ödənməməsi halları baş vermişdir. Kütləvi şəkildə gecikdirilmiş kredit ödənişləri, şübhəsiz ki, bankları kredit riski ilə üz-üzə qoyur.

Pandemiya səbəbilə ölkələrin iqtisadiyyatının demək olar ki, tamamilə durğunluqla üzləşməsi bəzi sahələrdə tənəzzülə gətirib çıxardığı kimi, bank sektorunda kredit risklərinin artmasına və bu sahədə bank əməliyyatlarının zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud kredit risklərinin daha böyük miqyasda

artımının qarşısının alınması, eləcə də bu risklərin həlli yolu əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Banklar kapital axınını bərpa etməyə çalışaraq kredit portfelini yenidən gözdən keçirməli olmuşlar. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında mövcud vəziyyətlə bağlı yaranmış durğunluqlar sözsüz ki, bank sistemində də bəzi dəyişikliklərlə özünü biruzə vermişdir. Bank sistemində baş verən bu dəyişikliklər həm müsbət yönümlü həm də mənfi dəyişikliklər olaraq qruplaşdırılır.

Pandemiya ilə əhatə olunan bu dövrdə ölkə ərazisində olan bankların vəziyyətinə nəzər salsaq görürük ki, digər illərlə müqayisədə bəzi bank əməliyyatlarında geriləmələr baş vermişdir. Virusun geniş yayıldığı bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatında baş verən ən mühim məqamlardan biri bəzi kommertiya banklarının fəaliyyətinin dayandırılması olmuşdur. Belə ki, ölkə ərazisində bu bağalanmalar dörd kommertiya banklarına şamil olunmuşdur.

27 aprel 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasında pul siyasətini həyata keçirən Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul olunan qərarlara əsasən adları qeyd olunan bankların idarəsi ilə bağlı bütün prosedurlar müvəqqəti inzibatçıya həvalə olundu. Sözü gedən banklar Amrah Bank Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, AG Bank Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, NBC Bank Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və ATA Bank Açıq Səhmdar Cəmiyyəti idi. (<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>)

İlk öncə, banklarda depozitlərlə bağlı əməliyyatlara baxdıqda bu növ əməliyyatlarda həmin dövr üçün azalmanın baş verdiyini açıq şəkildə görmək olar. Bunun əsas səbəbi isə ölkə əhalisinin banklara qoyduqları depozitlərin azalması olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əbəzsiz rol oynayan neftin bəhs olunan dövrdə nəzərə çarpacaq dərəcədə qiymətində azalmaya doğru baş verən dəyişikliklər banklarda depozit qoyuluşunun azalmasına səbəb olan əsas amillərdən hesab olunurdu.

Dünya miqyasında neft qiymətlərində müşahidə olunan kəskin qiymət azalması devalvasiya ehtimalını gücləndirdiyinə görə əhalinin böyük hissəsi banklarda olan əmanətlərinin bir hissəsini geri çəkib, qalan hissəsini isə dollar ilə əvəzləşdirmişlər.

Bundan əlavə ölkə ərazisində dörd kommersiya bankının tənəzzülə uğraması əmanətçilərin sayını azaldan ikinci ən önəmli səbəblərdən biri oldu. Virusun yayılma tempi baxımından 2020-ci il olduqca ağır idi. Bu dövr ərzində iqtisadiyyatda mənfi dəyişikliklər olduğu kimi depozit qoyuluşlarının həcmi də aşağı düşdü.

Əslində 2020-ci ilə qədər olan son 5 il üzrə depozitlərlə əlaqəli göstəricilərə nəzər yetirsək, 2020-ci ilin ilk ayları depozit qoyuluşu baxımından müsbət başlasa da, pandemiya şəraiti ilə bağlı iqtisadi durğunluq baxımından sonrakı aylarda göstərici mənfi yönümlü dəyişərək xeyli aşağı düşdü.

Belə ki, ilin ilk ayları olan yanvar və fevral aylarında depozitlər üçün statistik göstərici üzrə 474 milyon Azərbaycan manatı həcmində artım olsa da, mart ayından etibarən ölkə iqtisadiyyatında özünü göstərən güclü devalvasiya səbəbi ilə əmanətçilər vəsaitlərini yerləşdirdikləri banklardan əmanətlərini geri götürməyə tələsirdi. Bunun nəticəsi olaraq da deyə bilərik ki, bank hesablarındakı əmanət qoyuluşları üzrə mart ayında 980 milyon manatlıq azalma, aprel ayında da davam edərək daha 619 milyon manat azaldı (<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>).

Depozitlərdə mart və aprel aylarında başlanan azalma ilin növbəti aylarında da davam edərək, may ayında 26.7 milyon manat, o cümlədən, iyun ayında da 810 milyon manat daha da azaldı. Elə bu vaxtlarda dünya bazarında neft sektorunda qiymətlərdə dəyişiklik oldu. Belə ki, neftin qiymətində baş verən artım, neft ölkəsi olan Azərbaycanda insanların məzənnəyə olan etibarını artırdı və beləliklə də əmanət qoyuluşlarında bir qədər stabil vəziyyət yarandı. Növbəti iki ay ərzində, yəni iyul və avqust aylarında depozitlərlə bağlı statistik göstərici bir qədər müsbət dəyişiklik göstərərək 161 milyon manatlıq artım qeydə alındı. (<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>).

Təəssüflər olsun ki, 2020-ci ilin payız aylarının müharibə dövrünə təsadüf etməsi səbəbilə, depozitlərdə yenidən azalma baş verdi. Hətta deyə bilərik ki, bu aylar ərzində banklardan geri çəkilən depozitlərin həcmi 300 milyon manatı əhatə edirdi. Pandemiya səbəbilə bank sektorunun üzləşdiyi digər bir çətinlik kredit aktivliyi ilə bağlıdır. Məlum məsələdir ki, 2015-ci ildən etibarən baş vermiş

devalvasiyadan dolayı bankların kreditlə bağlı əməliyyatlarında gərginliklər yaşanmışdır. Lakin 2018-ci ildən başlayaraq kredit aktivliyində olan bu mənfi dinamikada müsbətə doğru dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, pandemiya başlamazdan əvvəl olan vəziyyətə nəzər salsaq, 2018 və 2019-cu illərdə ümumi kredit aktivliyində 36.4 % artım qeydə alınmışdır. COVID-19 pandemiyasının başlanması ilə kredit qoyuluşunda olan bu artım tempi sürətlə azaldı. Ölkədə pul siyasətini həyata keçirən Mərkəzi bankın 2020-ci il üçün verdiyi informasiyaya əsasən bankların kredit aktivliyi pandemiya dönməndə 3.5% geriləmişdir (<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/>).

3.3. Pandemiya dövründə bank sektorunda texnoloji innovasiyalar

COVID-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatına ağır zərbə vursa da eyni zamanda bir çox sahədə yeniliklərə yol açdı. Pandemiya başlanması ilə karantin rejiminin tətbiq olunması və insanlar arasında fiziki əlaqənin minimum səviyyəyə endirilməsi rəqəmsal bank əməliyyatlarından intensiv şəkildə istifadə olunmasına imkan yaratdı. Ümumilikdə, pandemiya dönməndə bank qurumlarında tətbiq olunan innovativ dəyişikliklər həm cəmiyyət, həm də iqtisadiyyat üçün önəmini bir daha açıq şəkildə sübut etdi. Bu sahədə tətbiq olunan yeniliklər banklar tərəfindən təqdim olunan xidmətlərin daha səmərəli və sürətli olmasına böyük təkan verdi.

Şübhəsiz ki, COVID-19 pandemiyası dönməndən əvvəl rəqəmsal bank əməliyyatlarından istifadə olunurdu. Lakin pandemiyanın kəskin yayılması bu sahənin daha da təkmilləşdirilməsinə və sürətlənməsinə səbəb oldu. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı pandemiya dönməndə yalnız banklar üçün yox həm də digər iqtisadi qurumlar üçün də əvəzsiz rol oynamışdır. Belə ki, informasiya texnologiyalarının bank sistemində geniş tətbiq olunması, yeni funksiyaların əlavə olunması bank əməkdaşlarının uzaq məsafədən işləri icra etmələrinə və fiziki təmasın minimum səviyyədə olmasına yol açmışdır (Fernandes N., 2020: s.15).

Ümumilikdə, müasir dövrdə rəqəmsal ödəniş sistemləri iqtisadiyyatın kəsintisiz inkişafında əsaslı rol oynayır. Hal-hazırda iqtisadi inkişafın mühüm tərkib hissələrindən biri olan rəqəmsal ödəniş sistemləri həm xidmətlərin həm də

məhsulların mübadiləsini tranzaksiyalar vasitəsilə sürətli şəkildə inteqrasiyasını təmin edən bir növ beynəlxalq kommunikasiya şəbəkəsidir. Dijital ödəniş texnologiyalarının istifadə olunması bir sıra məqsədləri özündə birləşdirir. Bunlar aşağıda qeyd olunanlardır:

- Banklararası tranzaksiyalarının səmərəliliyinin təmin edilməsi,
- Ödəniş zamanı yarana biləcək təhlükələrin minimuma endirilməsi,
- Fondların effektiv olaraq idarə edilməsi,
- Bank sistemində innovativ xidmətlərin tətbiq olunması.

Dijital ödəmə sistemlərinin global səviyyədə istifadəsi bu sahədə yeniliklərin tətbiq olunmasını vacib etmişdir. Son illərdə bank kartlarında tətbiq olunan NFC sistemi cəmiyyətdə olduqca müsbət qarşılanmışdır (Jonathan F., Mishra M. 2020: s.114). Belə ki, bu sistem vasitəsilə yaxın məsafədən cihazları bir-birinə yaxınlaşdırdıqda məlumatlar birbaşa və sürətli şəkildə inteqrasiya olunur.

Pandemiyadan öncə bank kartlarında istifadə olunan bu sistem daha sonra telefonlarda da yer almışdır. Belə ki, birbaşa inteqrasiya vasitəsilə istifadəçilər bir neçə bank kartlarına dair informasiyaları telefona daxil edərək istənilən zaman NFC sisteminin köməkliyi ilə asanlıqla ödənişləri həyata keçirə bilirlər. Əlavə olaraq xüsusi təmas tələb etməyən bu tip ödəniş üsulu pandemiya dönməndə dünya əhalisi tərəfindən ən çox istifadə olunan ödəniş üsullarından biri olmuşdur.

Koronavirusun sürətli yayılması nəticəsində bu dövəndə ticarətin elektron formasında yüksək artım tendensiyası müşahidə olunmuşdur. Aydın məsələdir ki, elektron ticarətin əhali arasında çoxalması bank əməliyyatları ilə də birbaşa əlaqəlidir. Bu səbəbdən dolayı banklar da göstərdikləri xidməti daha da keyfiyyətli etmək, ödənişlərin kəsintisiz olaraq həyata keçirilməsi üçün yeniliklərə doğru addımlar atmışlar. Məlumdur ki, müasir dövrdə internet bank sisteminin kəsintisiz, fasiləsiz eləcə də sürətli fəaliyyətində başlıca rol oynayır.

Rəqəmsallaşma kanallarından biri olan internet və onun xüsusiyyətləri bankların xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi eləcə də müştərilərə bank məhsullarını yeni formatda təqdim edilməsini təmin edir. Məhz bu internetin təklif etdiyi bu imkanlardan dolayı bank əməliyyatlarının uzaq məsafədən həyata keçirilməsi

mümkün olmuşdur. Şübhəsiz ki, istər pandemiyadan öncə, istərsə də sonra mobil bankçılıq bank sisteminin fəaliyyətində əvəzolunmaz hesab olunur.

Dünya üzrə qlobal şəkildə yayılmış virus rəqəmsal bank sistemindən yararlanan istifadəçilərin sayına da nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, rəqəmsal bankçılığın yüksək inkişaf etdiyi Avropa ölkələrinə nəzər yetirsək, görürük ki, dijital bank məhsullarının istifadəçilərinin göstəricisi 81 faizdən 95 faizə qədər yüksəlmişdir. Bundan əlavə, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının verdiyi informasiya onu göstərir ki, pandemiyanın dünyanı əhatə etməsi ilə birgə dijital bank sisteminin istifadəçilərinin sayında ilk dəfə olaraq ən yüksək artım qeydə alınmışdır. Bu artım 19 faiz olmuşdur. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının digər bir verdiyi məlumata əsasən, onu deyə bilərik ki, ümumilikdə, qlobal səviyyədə rəqəmsal texnologiya vasitəsilə ödənişlərin sayında təqribən əlli faiz artım müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, beynəlxalq pul tranzaksiyalarının həyata keçirildiyi PayPal xidmətlərində də qırx beş faiz artım qeydə alınmışdır (Jonathan F., Mishra M. 2020: s.91).

Bütün dünyanı qlobal şəkildə əhatə edən korona virus pandemiyası eyni zamanda pərakəndə ödənişlərdə mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə yol açdı. Belə ki, virus səbəbi ilə bank kartlarından kontakt olmadan ödəniş edilməsi bütün dünya ölkələrində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Mobil bankçılıq bütün bank xidmətlərini özündə birləşdirən və istifadəsi mobil tətbiq üzərindən həyata keçirilən bank sistemi formasıdır. İstifadəçilər mobil bankçılıq vasitəsilə bank filiallarına gəlmədən müxtəlif cür ödənişləri, pul köçürmələrini, biletlerin bron edilməsini, hesabda balansın yoxlanılması və digər bank əməliyyatlarını icra edə bilirlər. Bütün bu xidmətlərdən istifadə etmək üçün müştərilər yalnız müvafiq bank üçün olan mobil tətbiqini yükləməlidirlər. Mobil bankçılığın bir çox müsbət xüsusiyyətləri var. Belə ki, mobil bankçılıq istənilən ərazidə və günün hər saati istifadə oluna bilər (Fernandes N., 2020: s.15).

Bank tətbiqləri müştərilərin seçimi əsasında xüsusi ola bilər. İstifadəçilər tətbiq vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatları izləyə bilirlər və kommunal ödənişləri, internet ödənişlərini eləcə də digər ödənişləri asanlıqla icra edə bilirlər.

Mobil bankçılığın ən vacib müsbət xüsusiyyəti isə istifadə qaydasının olduqca sadə olmasıdır. Belə ki, istifadəçi ilk öncə müvafiq mağazadan müştərisi olduğu bankın mobil əlavəsini yükləməlidir. Daha sonra kart və ya hesab nömrəsini qeyd etməklə növbəti addımda şifrə təyin edir. Beləliklə, mobil bankçılıq istifadəçi üçün hazırdır.

Mobil bankçılıqdan əlavə, pandemiya dövründə şəbəkə bankçılığı da geniş istifadə olunmuş və bank sisteminin bu bölməsinə də yeni funskiyalar əlavə olunmuşdur. Şəbəkə bankçılığı internet bankçılığı kimi də tanınır. Bank sisteminin bu növü müştərilərə bir neçə dəqiqə ərzində həm maliyyə həm də qeyri-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsini təmin edir. Şəbəkə bankçılığı banka şəxsən getmək zərurətini aradan qaldırır. Qlobal miqyasda geniş istifadə olunan internet bankçılığın müsbət cəhətləri aşağıda qeyd olunanlardır:

- Şəbəkə bank sistemi vasitəsilə banklar müştərilərə öz məhsullarını təqdim edərək, onların banka gəlmədən xidmətlərdən səmərəli şəkildə istifadə etməsini təmin edir,
- Bank sisteminin bu növü maliyyə cəhətdən müqayisə etdikdə daha əlverişli hesab olunur,
- İnternet bank sistemindən istifadə olunması nəticəsində həm bankın filallarında həm də işçi heyətinin xərclərində azalma olur və bu da bankların xərclərində azalmaya yol açır,
- Texnoloji yeniliklərin şəbəkə bankçılığında tətbiq olunması bank məhsullarının və bank müştərilərinin sayını artıraraq onlara daha çox prestij qazandıрмаğa dəstək olur.

Şəbəkə bank sisteminin maliyyə cəhətdən daha sərfəli olması bankların daha çox gəlir əldə etməsinə və bazarda olan digər rəqiblərindən üstün olmasına dəstək verən əsas amillərdən biri hesab olunur.

İnternet bankçılığın müştərilər tərəfindən tez-tez istifadə edilməsi yalnız banklar üçün deyil, eyni zamanda bank müştəriləri üçün də böyük əhəmiyyətə sahibdir. Belə ki, şəbəkə bank sisteminin müştərilər üçün əsas müsbət cəhətlər aşağıda qeyd olunmuşdur:

- Məkan və zamandan asılı olmadan, istifadəçilər bank xidmətlərindən istənilən zaman yararlana bilərlər,
- Filiala getmədən daha az maliyyə vəsaiti ayıraraq daha çox xidmətlərdən istifadə edə bilərlər,
- Şəbəkə bank sistemindən istifadə edən müştərilər filiala getmədən vaxta qəanət edirlər,
- İnternet bankçılıq üzərindən müştərilər rahat şəkildə yüksək faiz göstəricisi ilə depozit hesabları açə bilərlər,
- İnternet bankçılıq vasitəsilə istifadəçilər əvvəllər etdikləri tranzaksiyaları yadda saxlıya və asanlıqla eyni əməliyyatı yenidən icra edə bilərlər,
- İstifadəçilər daima kəsintisiz olaraq hesab əməliyyatlarını yoxlaya bilərlər və hər hansı bir yanlışlıq olduqda dərhal müdaxilə edə bilərlər.

Bankda aktiv hesaba sahib olan istənilən hər bir şəxs şəbəkə və ya internet bankçılığından istifadə edə bilər. Müştəri qeydiyyatdan keçmək şərtilə asanlıqla internet bankçılığının xidmətlərindən yararlana bilər.

Mobil bankçılıqda da olduğu kimi burada da pul köçürmələri asanlıqla həyata keçirilir. Lakin mobil bankçılıq və internet bankçılığını müqayisə etdikdə şəbəkə bankçılığı nisbətən daha çox imkanlara malikdir. Bu səbəbdən şəbəkə bankçılığı daha qabaqcıl funksiyalarla əhatə olunub. Bank sisteminin bu bölməsindən istifadə etmək istəyən müştəri bankın çağrı mərkəzi ilə əlaqə yaradaraq və yaxud rəsmi internet sahifəsindən qeydiyyatdan keçə bilər (<https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/>).

Şəbəkə bank sisteminin təklif etdiyi xidmətlərə rabitə ünvanının dəyişdirilməsi, müştərilər üçün çek kitabçasının sifariş edilməsi və bu kimi bir sıra digər xidmətlər daxildir. Amma internet bankçılığın təqdim etdiyi bu xidmətlərdən yararlanmaq üçün masa üstü və ya diz üstü komputerdən istifadə etmək şərtidir. Bundan əlavə şəbəkə bankçılığı vasitəsilə müştərilər bank haqqında daha geniş məlumatlara sahib ola bilərlər.

Həm internet bankçılığı, həm də mobil bankçılıq istifadə üçün təhlükəli hesab olunmur. Buna səbəb bütün dünya üzərində banklarda tətbiq olunan inteqrasiya sistemidir. Belə ki, mövcud bank sistemi hər hansı bir saxtakarlıqla bağlı şübhəli vəziyyət yaranarsa dərhal aşkar edilməsinə zərurət verir. Bundan əlavə mobil bankçılıqda şəxsi parolun başqa biri tərəfindən ələ keçirilməsi olduqca çətinidir.

Məlumdur ki, mobil bankçılıq əsasən gənclər və aktiv bizneslə məşğul olanlar tərəfindən daha çox istifadə edilirdi. Amma mövcud pandemiya dönməndə mobil bankçılıqdan istifadə edən müştərilərin sayı artdı və demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən istifadə olundu. Pandemiya zamanı bir çox banklar mobil bankçılıqdan istifadə edən müştərilərin sayını artırmaq üçün komissiya haqqını sıfır faizə endirmişdir. Pensiyaçılar və əvvəlki qaydada bank əməliyyatlarını bank şöbələrindən həyata keçirənlər də karantin rejimi ilə əlaqədar olaraq mobil bankçılığa üz tutdular.

Eyni zamanda, online bankçılıq artan müştəri sayı getdikcə daha əhəmiyyətli olur, baxmayaraq ki, banklar da üz-üzə yaxşı iş davam etməlidir. Xüsusilə, daha mürəkkəb xidmət və məsləhətləşmələr halında, bir çox müştərilər hələ də filiallarda şəxsi xidmət istəyirlər, ən çox yerli filialların qiymətləndirilməsini davam etdirdiyi kimidir.

Rəqəmsal bankçılıq bütün mövcud bank xidmətlərini onlayn formada rəqəmsal platformada həyata keçirməyi təmin edən müasir bankçılıq növüdür. Sözü gedən bank xidmətlərinə ən çox aşağıda qeyd olunan xidmətlər və əməliyyatlar aid edilir: (bankın şöbəsində istifadəçinin olması vacib olmadan telefonlar, Kompüterlər, planşetlər və digər elektron vasitələrin köməyi ilə 24/7 olan müxtəlif növ ənənəvi bank xidmətləri)

- Bank hesabından çıxarış sənədinin əldə olunması
- Nağd pulun hesabdən çıxarılması
- Pul vəsaitlərinin köçürmələri
- Depozit və çek hesablarının idarə olunması
- Cari Bank hesablarının açılması
- Bank kreditlərinin yoxlanılması

- Ödənişlərin həyata keçirilməsi
- Əməliyyat qeydlərinin yoxlanması

Açıq-aydındır ki, ümumilikdə rəqəmsal bank sistemi bütün mövcud bank xidmətlərinin idarə olunmasını səmərəli hala çevirir. Banklar müəyyən müştəri segmentlərinə diqqət yetirməyə davam edə bilər və istəyənlər üçün tamamilə onlayn bankçılıq təklif edə bilər, lakin müştəri bazasını "rəqəmsal aboriginlərdən" kənarında genişləndirmək istəyən hər hansı bir banka Hibrid xidmət təklif etmək tövsiyə olunur—(onlayn və sahədaxili xidmətlərin birləşməsi).

Rəqəmsallaşdırma, müştərilərin intensiv məsləhətləşməsini tələb edən xidmətlər üçün hibrid həllər təmin etməklə yanaşı, böyük biznesdə qənaət etmək üçün yaxşı bir fürsət verir. Belə Hibrid həllərin şəbəkə və sahədaxili elementləri qəza olmadan fəaliyyət göstərməlidir. Xüsusilə daha mürəkkəb və ya daha çox fərdi əməliyyatlar aparmaq istəyən yüksək gəlirli müştərilər üçün. Bu, banklara Real əlavə dəyər yaratmağa imkan verə bilər.

Pandemiya səbəbilə dünya ölkələrində tətbiq olunan karantin rejimi insanların elektron ticarətə olan tələbini daha da artırmışdır. Elektron ticarətin inkişafı həm də eyni zamanda mobil bankçılıqdan istifadə edən müştərilərin sayına da müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, insanlar bu dövəmdə mobil bankçılıqdan istifadə edərək kart əməliyyatlarını və pul köçürmələrini icra etmişlər.

COVID-19 virusu yayılmağa başladığı andan etibarən isə bank sferasında yeni texnoloji transformasiyaların tətbiq olunması daha da sürətləndi. Birbaşa bank filiallarında göstərilməsi mümkün olan xidmətlər texnoloji innovasiyalar nəticəsində uzaq məsafədən həyata keçirilmişdir.

Ölkəmizdə də son illərdə ödəniş sisteminin rəqəmsallaşdırılması və bu sahədə geniş şəkildə informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsində nəzərəcərpacaq dərəcədə inkişaf müşahidə olunur. Hazırda əhali tərəfindən istifadə olunan debet və kredit kartlarının 26 faizi kəsintisiz ödənişləri dəstəkləyir. Bu isə keçmiş illərə nəzərən bu sferada rəqəmsallaşmağın artdığını göstərir.

Pandemiyanın sürətlə yayıldığı dövəmdə banklar müştərilərin asanlıqla bank xidmətlərindən istifadəsini təmin etmək üçün ATM-lərdə gündəlik pul çəkmə limitini artırmışlar. Bundan əlavə fiziki təmasın minimuma endirilməsi üçün nağdsız ödənişlərin artması üçün banklar yeni ödəniş üsullarını inkişaf etdirərək müştərilərə təqdim etdilər. Bu tip ödəniş üsullarına QR kod vasitəsilə ödənişin olunması və NFC sisteminin təkmilləşdirilməsi aid edilir (Jonathan F.,Mishra M. 2020: s.91).

QR kod vasitəsilə ödəniş üsulu hal-hazırda ən gəmiş yayılmış təmassız ödəniş üsullarından biridir. Ümumiyyətlə, bu ödəniş alternativini korona virus xəstəliyi dünyaya yayılmamışdan öncə mövcud idi. Amma mövcud vəziyyətlə əlaqəli olaraq dünya əhalisi tərəfindən daha çox istifadə olunmağa başladı.

Belə ki, QR kodun vasitəsilə ödəniş edərkən heç bir ödəniş kartına ehtiyac duyulmur. Bu ödəniş üsulunda digər bir üstünlük isə təmasın sıfıra endirilməsidir. Belə ki, istifadəçilər şəxsi mobil cihazları vasitəsilə heç bir yerə toxunmadan ödənişi həyata keçirə bilirlər. Bu da pandemiya dövərində bu ödəniş üsulunun geniş yayılaraq insanlar tərəfindən intensiv istifadəsinə səbəb oldu. QR Kodun meydana gəlmə tarixçəsinə nəzər yetirsək, ilk dəfə olaraq Yaponiyada 1994-cü ildə Denso Vave tərəfindən ixtira edilmişdir. (Jonathan F.,Mishra M. 2020: s.91)

QR kod texnologiyası özündə geniş miqyaslı informasiya bazasını saxlaya bilir. Burada kodlaşdırma dörd variantda şifrələnir. Numeral (7089 işarə), əlifba (4296 işarə), bayt/ikili (2953 işarə), Kanci (1817 işarə) Bank sistemində informasiya texnologiyalarından və irihəcmli data bazasından istifadə müştəri və bank arasında informasiya asimmetriyasının qarşısını alaraq daha da keyfiyyətli xidmətə dəstək verir.

Nağd ödənişlərin ən aşağı səviyyəyə endirilməsi üçün hələ də dünya bankları müxtəlif rəqəmsal layihələr üzərində çalışır. Bu tip rəqəmsal layihələrə bank sistemində kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi və mövcud bank sistemində yeni növ ödəniş üsullarının tətbiq olunması aiddir.

Müasir dövrdə bank sferasında bir sıra texnoloji yeniliklərin tətbiqi bu sahədə yeni növ bank sisteminin yəni, neobankların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bu növ bank sistemi texnoloji şirkətlərin və bankların birgə funksiyaları yaradılan

sistemdir. Rəqəmsal bank sisteminin bu forması fintech şirkətləri ilə birgə fəaliyyət göstərən müasir texnoloji yeniliklərdən biridir. Belə ki, neobanklar vasitəsilə bütün məlum olan bankların müştərilərə göstərdikləri xidmətlər bu innovativ platformada yüksək səviyyədə öz əksini tapmışdır.

Neobanklar və ənənəvi banklar arasında oxşar cəhətlər mövcud olsa da, fərqli cəhətləri də qaçınılmazdır. Belə ki, bankçılığın bu müasir sistemində filiallar mövcud deyil. Bununla yanaşı, ənənəvi bank qurumlarında olduğu kimi lisenziyaya malik deyillər və bu şəkildə rəqəmsal platformada müştərilərə bank xidmətlərini göstərirlər.

Modern bankçılığın ayrılmaz hissəsi olan yeni nəsil texnoloji bank sistemi yalnız mobil cihazların, telefonların, planşetlərin və kompyuterlərin rəqəmsal sistemlərində istifadəyə açıqdır. Bankçılığın yeni növü olan neobanklar dünya bazarında xüsusilə, maliyyə sferasında əsaslı yer tutan müasir platformalardan biri hesab olunur. Sürətli şəkildə inkişaf edərək maliyyə dünyasında digər ənənəvi bank sistemini önləyərək qabaqcıl yerə sahib olmuşdur. Xüsusilə, pandemiya dönməndə kəsintisiz olaraq müştərilərə bank xidmətlərini təqdim edib müasir bank məhsullarının bir çox növlərini təqdim edərək cəmiyyətdə xüsusi dəyər yaratmışdır. Rəqəmsal bankçılığın bu növünə eyni zamanda smart bankçılıq da deyilir.

Neobankların ən üstün cəhətləri xüsusi sənədləşmələrə ehtiyac olmadan onlayn platformada bank hesablarının yaradılmasıdır. Belə ki, müasir dövrdə biznes sahibləri zamanlarına qəanət etməklə bank əməliyyatlarını neobankların təklif etdiyi xidmətlərdən yararlanaraq həyata keçirirlər. Yeni texnoloji innovativ layihələrin tətbiq edilməsi nəticəsində neobankların təklif etdiyi funksiyalar da gündən-günə artaraq daha da optimallaşır. (Jonathan F., Mishra M., 2020: s.21).

Neobanklar ümumi olaraq, 2018-ci ildən etibarən daha da təkmilləşməyə başlamışdır. Şübhəsiz ki, pandemiyanın qlobal həcmdə yayılması da neobankçılığın inkişafında əsaslı rol oynamışdır. Bu sahədə olan statistik göstəricilərə nəzər yetirdik də aydın şəkildə görürük ki, 2021-ci ildə mövcud olan neobankların sayında kəskin artım olmuşdur. Belə ki, yeni növ bankların sayı 63 olmuşdur. Eyni zamanda

dövriyyə kapitalında da nəzərə çarpacaq dərəcədə artım tendensiyası da davam etmişdir.

Neobankların kapital dəyəri qırx üç milyard dollara qədər yüksəlmişdir. Qeyd olunan bu artımların olması əsasən neobankların üstün cəhətləri ilə sıx əlaqəlidir. Bununla yanaşı bu cəhətlər müştəri məmnuniyyətini artıran əsas faktorlardan hesab olunur. Neobankların üstün cəhətləri bunlardır:

- Komissiya haqqının az olması: Bank xidmətlərinin innovativ şəkildə informasiya texnologiyaları üzərindən tətbiqi inzibati şərtlər daha az vəsait tələb edir. Məhz buna görə də müştərilər də daha az ödəniş edərək əməliyyatlardan rahat şəkildə yararlanırlar.

- Kredit prosesinin avtomatlaşdırılması: Bu müasir bank sistemi iri həcmli datalardan istifadə edərək tez bir müxtəlif tip müştərilər üçün kredit risklərini ölçə bilir.

- Maliyyə analizində innovativ həllər: Neobanklar ənənəvi bank sistemindən fərqli olaraq müştərilərə hesabdakı vəsaitlərlə bağlı xüsusi maliyyə analitikası nəticəsində təkliflər təqdim edir.

- Bank əmanətlərində yuxarı faiz dərəcələrinin tətbiq edilməsi: Bu növ bankçılıq digər banklarda da olduğu kimi depozit yerləşdirilməsi xidmətini təklif edir. Məlum olduğu kimi neobankların filialları yoxdur. Buna görə də xərclərin az olması ilə bağlı olaraq ənənəvi banklardan üstün olaraq daha çox faiz dərəcəsi təklif edə bilirlər (Jonathan F., Mishra M., 2020: s.21). Bu yeni nəsil rəqəmsal bankçılığın tənzimlənməsi və daimi fəaliyyəti müştərilərdən birbaşa şəkildə asılıdır. Belə ki, bank müştəriləri müxtəlif növ bank əməliyyatları tələb edərlərsə o zaman bu sahədə təkamül daha da sürətlənəcəkdir.

Neobankların tətbiqi ən geniş formada Avropa ölkələrində mövcuddur. İngiltərə neobankların inkişaf etdiyi ölkə olaraq nümunədir. Müasir dövrdə neobankların üç forması var (<https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/>).

1. Lisenziyaya malik olan rəqəmsal bankçılıq modeli. Bir sıra neobanklar təkmilləşərək ənənəvi banklarda olduğu kimi lisenziya sahibidirlər. Məhz buna görə də bu tip modelə daxil olan neobankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi ənənəvi

banklarda olduğu kimi eyni qaydada həyata keçirilir. Bundan əlavə olaraq, bəzi dünya ölkələrində neobanklar tam lisenziya əldə etməzdən öncə məhdud səviyyədə olan lisenziya ilə fəaliyyət göstərirdilər. Bu dönmə neobanklar üçün yeni növ bank məhsullarının inkişafı və tətbiqi üçün olduqca əlverişli mərhələ hesab olunur. Neobankçılığın bu modeli Avstraliyada və İngiltərədə tətbiq olunmuşdur. Bu modelə daxil olan digər banklar isə aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: Lisenziyaya malik Neobanklar

Ölkə adı	Bankın adı
Amerika Birləşmiş Ştatları	Varo bank
İngiltərə	Monzo bank
Niderland	İNG bank
Avstraliya	Xinja bank
Rusiya	Tinkoff Bank

Mənbə: <https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/> (05.04.2022)

2. Bankla birgə fəaliyyət göstərən neobank modeli. Bu modeldə neobanklar ənənəvi banklarla birlikdə fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, bu tip modeldə əməkdaşlıq edilən banklardan biri bütün yarana biləcək bank risklərinin tənzimlənməsini öz üzərinə götürür. Digər tərəfdən tərəfdaş olan neobanklar yalnız yeni rəqəmsal funksiyaların təqdim olunmasını öz öhdəliyinə götürür.

3. Hibrid neobank modeli. Yeni nəsil rəqəmsal banklar bəzən yalnız maliyyə sferasında xidmət etmək məqsədilə lisenziyalara sahib olurlar. Qeyri-maliyyə əməliyyatlarını isə digər bank qurumları ilə tərəfdaşlıq edərək həyata keçirirlər. Hibrid neobank modelinə nümunə olaraq Avropada yerləşən EMİ lisenziyasını göstərə bilərik. Sözü gedən lisenziya vasitəsilə neobanklar bir sıra əməliyyatları icra edə bilirlər. Belə ki, bu əməliyyatlara pul köçürmələri və yeni kartların sifarişi aid edilir. Əmanət yerləşdirmək üçün xüsusi hesabların açılması isə bu lisenziyanın təqdim etdiyi xidmətlərdə yer almamışdır.

Müasir maliyyə dünyasında banklar və rəqəmsal bankçılığın yeni növü olan neobanklar arasında qeyri-müəyyənlilər müşahidə olunur. Belə ki, bəzi bank qurumları məhsullarında texnoloji dəyişikliklər edərək neobanklarla rəqabət qismində fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Digər tərəfdən isə bir çox banklar

mənfəətlərini daha da artırmaq və müştəri bazasını genişləndirmək məqsədilə yeni nəsil rəqəmsal bank modeli sayılan neobanklarla tərəfdaşlıq etməyi üstün tuturlar (<https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/>).

Ümumilikdə, açıq bir həqiqətdir ki, neobankların sürətli inkişafı fintech şirkətlərinin ən böyük uğurlarından biri hesab olunur və bu inkişaf ənənəvi bank modelini qabaqlayaraq maliyyə dünyasında əsas segmentə sahib olacaqdır. Koronavirus pandemiyasının geniş vüsət aldığı dövrdən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında da rəqəmsal texnologiyanın inkişafı və tətbiq sahələri inkişaf edərək daha da genişlənmişdir.

Son dövrlərdə texnologiyanın iqtisadiyyata verdiyi töhfələr Azərbaycan iqtisadiyyatında da yeniliklərə səbəb oldu. Koronavirusun yayılması ilə iqtisadiyyatda rəqəmsallaşma genişlənmiş və yeni növ innovativ layihələr icra edilmişdir. Texnoloji yeni imkanlar iqtisadiyyatın bir çox segmentlərində tətbiq olunmuş və bank sistemində də olduqca inkişaf etmişdir.

Texnoloji innovasiyaların ən çox tətbiq olunduğu sahə rəqəmsal ödənişlər üçün olmuşdur. Belə ki, bütün dünyada da olduğu kimi ölkə ərazisində də banklar tərəfindən təmamsız ödəniş üsulları inkişaf etdirilmiş və geniş müştəri segmentini əhatə etmişdir. Məlum idi ki, bu dövrdə insanlar təmamsız ödəniş variantını daha çox dəyərləndirmişdilər (<https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/>).

Ümumilikdə, təmamsız ödəniş kartlarının müxtəlif avantajları var. Belə ki, ənənəvi bank kartları ilə ödəniş zamanı onları müvafiq cihaza daxil etmək və müəyyən ardıcılığını tətbiq edərək ödəniş etmək mümkün olurdu. Amma təmamsız ödəniş kartlarında bunların heç birinə ehtiyac duyulmadan birbaşa ödənişi həyata keçirmək mümkündür. Məhz bu qədər sadə və sürətli olması bu ödəniş üsulunu istifadəçilər tərəfindən daha da cəlbedici etmişdir (<https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/>).

Məlum məsələdir ki, uzun illərdir bir çox istifadəçiyə sahib olan təmaslı ödəniş kartlarında istənilən ödəniş zamanı konfidensial şifrə tələb olunurdu. Ancaq ölkəmizdə də istifadəçi sayı kifayət qədər olan təmamsız ödənişlərdə şifrə tələb olunmur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan qaydalara əsasən

İstənilən şəxs yüz manatadək ödəniş edərsə şifrə tələbi olmadan bunu həyata keçirə bilər. Amma bu məbləğ təyin olunan həddi yəni, yüz manatı keçərsə o zaman mütləq şəkildə kart üçün olan xüsusi şifrə tələb olunur. Bu limitin tətbiq olunması ticarət zamanı insanlar üçün olduqca əlverişli olmuş və fiziki təmasın azaldılmasına dəstək olmuşdur.

Rəqəmsal ödəniş zamanı ölkəmizdə tətbiq olunan limit yarana biləcək təhlükəli situasiyaların əvvəlcədən qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bu hədd müştərilərin bank hesablarında olan pul vəsaitlərini oğurluq hallarından qorumaq üçün vacib qaydadır. Belə ki, hər hansı bir şəxs kartı itirən zaman yaranabiləcək itkilər bu tətbiq olunan limit çərçivəsindən yuxarı olmayacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Banklar mənfəət qazanmaq məqsədi ilə fəaliyyət göstərən iqtisadi qurumlardır. Yüzlərlə bank əməliyyatları üçün insanlar banklara müraciət edir. İstər ixtisaslaşmış banklar, istərsə də, kommersiya banklarının yeganə hədəfləri mənfəət əldə etməkdir.

Tədqiqatdan gördüyümüz kimi deyə bilərik ki, banklar öz məhsullarını bir növ satışı çıxarırlar. Adi bir debet kartı məhsulu ilə də olsa banklar 100 faizlik xidmət göstərərək öz gəlir mənbələrini artırmağa çalışırlar. Ən sadə bir nümunə olaraq bankın mahiyyətcə ən kiçik məhsulu olan debet kartlarına baxaq. Müştəri istənilən bir bankdan debet kartı alır və bir növ bankın müştərisinə çevrilir. Artıq şüur altında həmin bankın yer aldığı müştəri böyük bir ehtimalla digər bank əməliyyatları üçün də həmin banka müraciət edəcək və daimi müştəriyə çevriləcək. Bu isə öz növbəsində banka həm müştəri, eləcə də müştəri timsalında gəlir qazandıracaq.

Banklar ticarət müəssisələridir. Tədqiqatda da qeyd olunduğu kimi ölkələrin iqtisadiyyatının tənzimlənməsində bankların böyük rolu vardır. Fəaliyyət göstərmək üçün lisenziyanı Mərkəzi banklardan alan yerli banklar pul dövriyyəsi, əmanətlərin cəlbi, kredit əməliyyatları kimi bank fəaliyyətlərini həyata keçirtməklə mənfəət əldə edirlər.

Bütün dünyada olduğu kimi bizim ölkəmiz Azərbaycan Respublikasında da bankların xüsusi yeri vardır və iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan demək olar ki, bank sektoruna dəstək verməklə bu sahəni daha da irəli çəkmək, müasirləşdirmək ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm nəticədir.

Bütün dünya bankları bu mexanizm ilə çalışırlar. Müştəri cəlb etmək, müştərilərə göstərdikləri xidmətlər qarşılığında gəlir qazanmaq bankların əsas hədəfləridir. Bütün dünyada milyardlarla banklar hər gün yeni məhsullar üzərində çalışırlar. Məqsəd inkişaf etmək, gəlir qazanmaq və rəqabətdə digər banklardan geri qalmamaqdır. Tədqiqatda dünyanı cənginə alan ani və çətin bir düşmən kimi qlobal bir duruma çevrilən korona virus haqqında da bəhs edilmişdir.

Koronavirus pandemiyası həm bəşəriyyət üçün həm də dünya iqtisadiyyatı üçün mühüm qlobal problem xarakteri daşıyır. İstər iqtisadiyyatla bağlı sahələr

olsun, istərsə də həyatın ağıla gələ biləcək bütün sahələrinə təsir edən pandemiyanın nəticələri kifayət qədər ağır oldu.

Hər nə qədər son zamanlarda koronavirus pandemiyasının dünya ölkələrinin əksəriyyətində yoluxuculuq gücü zəifləmiş olsa da, başqa sözlə sağlıq baxımından virusun dünya üzərində təhlükəsi azalmış olsa da, mövcud olduğu 3 ilə yaxın bir dövəmdə iqtisadiyyata olduqca ağır zərbə vurmuşdur. İqtisadiyyatda baş verən bu dəyişikliklərin tələbinə uyğunlaşmaq, mənfi təsirlərdən yaranmış zərərləri bərpa etmək uzun zaman alacaqdır.

Təhsil, səhiyyə, biznes, sahibkarlıq, iqtisadiyyat, siyasi sfera sahələri eləcə, də başqa bir çox sahələr virusun mənfi təsirlərinə məruz qaldı. Elmi işdə də qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyat baxımından yanaşdıqda, ən çox zərər görən sahələrdən biri bank sektoru idi. Demək olar ki, bütün ölkələrdə eləcə də bizim ölkəmiz Azərbaycanda bank sektorunda ləngimələr oldu. Bəzi banklar bağlandı. Kredit əməliyyatları azaldı, əmanət qoyuluşları minimum həddə çatdı. Bank əməliyyatları da sanki pandemiyanın təsirinə məruz qalmış vəziyyətdə idi. Virusdan qorunmaq üçün bank sektorunda bəzi dəyişikliklər edildi. Sağlamlığın qorunması şərti ilə bank fəaliyyətinin bərpası yönümlü iş prinsipinə keçildi.

Açıq bir həqiqətdir ki, korona virus pandemiyasının yeganə müsbət meyillərindən biri texnoloji baxımdan inkişaf yəni texnologiyaya üstünlük verilməsi idi. Tədqiqatda bank sektoru üzərində bu proses izah edilmişdir. Belə ki, ən bariz nümunə olaraq mobil bankçılığın inkişafı, onlayn bank xidmətlərinin həcmnin artması, elektron ödəmələr və hətta onlayn şəkildə kredit əməliyyatları kifayət qədər müsbət yeniliklər idi. Bank sektorunda texnoloji innovasiyalar bank fəaliyyətində işlərin axarlılığına təkan verən əsas qüvvələrdən biri idi.

Ümumiyyətlə korona virus pandemiyasının təsiri ilə bank sistemində yaradılan yeni növ rəqəmsal bankçılıq sahəsində yüksək dərəcədə təkamül müşahidə edildi. Bu yeni növ rəqəmsal bankçılıq sayəsində müştərilər yeni bank içkanlarından yararlanma bilirlər. Belə ki, texnoloji təkamül nəticəsində bank müştəriləri hesabda olan pul vəsaitlərini yalnız izləməklə kifayətlənmir, eyni zamanda hesabda olan pul vəsaitlərinin maliyyə analizi ilə tanış olur və bu vəsaitlərin düzgün formada idarə

edilməsi üçün yeni innovativ təkliflər də alırlar. Şübhəsiz ki, yeni növ rəqəmsal bankçılıq hesab olunan neobankların dünya əhalisi tərəfindən geniş istifadə olunması və bu sistemdə yeni funksiyaların yaradılması banklar üçün əsas hədəf hesab olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
2. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar 19 mart 2020-ci il tarixli sərəncamı.
4. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Statistik Bülleteni (01/2022)
5. Ağayev R., Əliyev S., Əhmədov İ., Mehtiyev A. (2020), “Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan İqtisadiyyatına təsirləri”- Analitik yazı, Bakı.
6. Bağırov O., Hacıyev Ş. (2020), “Koronavirusun dünya iqtisadiyyatına təsiri və onun Azərbaycan üçün nəticələri”, Bakı.
7. Bəşirov R. A. (2007), “Bank işi”, Bakı, 117 səh.
8. Əliyev S. (2021), “Bank sektoru müharibə və pandemiya dövründə”, Bakı.
9. Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. (2021), “Covid-19 Pandemiyasının Sosial Təsirləri və Sosial Rifahın Dəstəklənməsi İstiqamətləri”, Mingəçevir Dövlət Universiteti.
10. Sadıqov E.M. (2010), “Bank əməliyyatları”, Bakı, 212 səh.

İngilis dilində

1. Asraf N.B. (2020), “Economic impacts of government interventions during the COVID-19 pandemic”. Journal Behavioral and Experimental Finance.
2. Barzani M.E. (2020), “Global Economic Impact of COVID-19”.
3. Demir E., Kizys R., Zarembe A. (2020) “Infected markets: Novel coronavirus, government interventions and stock return volatility around the globe finance”
4. Fernandes N. (2020), “Economic Effects of Coronavirus Outbreak on the World Economy”

5. Fornell A.E, Lehman C.D. (2020), “Customer Satisfaction, Market share and Profitability”. Journal of Marketing
6. Jonathan F., Mishra M. (2020), “Fintech in the time of Covid-19”. Journal of Financial intermediation
7. Jones C., Philippon T. V.Venkatesvaran (2020), “Optimal mitigation policies in a pandemic: Social distancing and working from home”
8. Kaplan S., Zilberman D. (2020), “The Political Economy of Covid-19”
9. Murray N., Rothberd C. (2002), “Money and Banking”
10. Nicolaides P. (2020), “The Corona Virus Can Infect Banks Too” p.35-40
11. Survey of World Economic Forum (2020), “Future of Jobs”

Türk dilinde

1. Alpagro H., Oduncu D. (2020), “Koronavirüs ve Sosyoekonomik Sonuçlar” İstanbul, Maliye dergisi.
2. Arabacı H. (2020), “Türkiyede Bankacılık Sektörünün Gelişimi” Journal of Economic Sciences.
3. Bekci İ., Aksoy E. (2020), “Covid-19 pandemisinin Türkiyede bankalar üzerindeki ekonomik etkisine dair bir tahmin” İstanbul, Araştırmalar Enstitüsü.
4. Fatmanur D. (2021), “Covid-19 pandemisinin sınırlı bağımsız denetim raporları üzerine etkisi: Türk bankacılık sektörü örneği”
5. Gülhan Ü., Uzunlar E. (2012), “Bankacılık Sektöründe Karlılığı Etkileyen Faktörler: Türk Bankacılık sektörüne Yönelik Bir Uygulama”
6. İhsan A. (2018), “Bankacılık ve Kriz”. İstanbul, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
7. Karakule İ. (2020), “Covid-19 Pandemisinde İşletmelerin Almış Oldukları Önlemlerin Müşteri Memnuniyeti Açısından Değerlendirilmesi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma”. Kastamonu Üniversitesi, Süreli Ekonomik Dergi.
8. Muharrem A. (2011), “Küresel Kriz ve Türk Bankacılık Sektörüne Yansımaları”. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi.

9. Uğur İ. (2019), “Türkiye bankacılık sisteminde gelişmeler”. İstanbul, Bankacılar dergisi.
10. Yetiz. F. (2021) “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Türk Bankacılık Sektörü çalışanlarına ve müşterilere etkileri”. Akdeniz Üniversitesi. Uygulamalı Bilimler dergisi.

İnternet resursları

1. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iticusbe/issue/66305/870711> (2021)
2. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iticusbe/issue/66305/870711> (2021)
3. <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/> (2021)
4. <https://www2.deloitte.com/ch/en/pages/financialservices/articles/digitalisati-on-banking-online-covid-19-pandemic.html> (2021)
5. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sarad/issue/62108/875701> (2022)
6. <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (2022)
7. https://www.pa.edu.az/library/6/41/627_muhazire_10.pdf (2021)
8. <https://vergiler.az/news/society/10152.html> (2021)
9. https://books.google.az/books?hl=en&lr=&id=SpgREAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA39&dq=pandemi+ve+bankac%C4%B1k&ots=aV9kXug7b2&sig=gz0teG_JdPXBzEnT2eCb2nUZ2dw&redir_esc=y#v=onepage&q=pandemi%20ve%20bankac%C4%B1k&f=false (2021)
10. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3560337 (2021)
11. <https://president.az/articles/36228> (2021)
12. <https://europepmc.org/article/ppr/ppr241668> (2020)
13. <https://www.econstor.eu/handle/10419/215931> (2021)
14. [https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366\(20\)30141-3/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366(20)30141-3/fulltext) (2021)
15. <https://www.worldbank.org/en/home> (2021)
16. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/pmc7505605/> (2021)
17. <https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycanda-son-sutkada-15-nefer-koronavirusa-yoluxub778/> (2022)

18. <https://www.taxes.gov.az/az/page/dunya-banki> (2021)
19. <https://orca.cardiff.ac.uk/id/eprint/23426> (2021)
20. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-540-93765-4.pdf>
(2021)
21. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisosbil/issue/2827/38307> (2021)
22. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/65517> (2021)
23. https://books.google.com/books?hl=ru&lr=&id=z9lgDwAAQBAJ&oi=fn&pg=PP4&dq=bankac%C4%B1%C4%B1k&ots=9zQM0Sfhcg&sig=y_h0D_HM9i2U8b6J0h_t_N10a2Y (2021)
24. <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/estal2020&div=10&id=&page=> (2020)
25. <https://www.nationalbanken.dk/da/publikationer/Documents/2020/06/Economic%20Memo%20nr.%2010.pdf> (2021)
26. <http://79.123.186.155/handle/20.500.11787/2088> (2021)
27. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ssrj/issue/60947/882797> (2021)

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Bank resurslarının təmərküzləşmə dərəcələri.....	48
Cədvəl 2: Lisenziyaya malik Neobanklar	61

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Parabank qurumlarına aid olan təsisatlar	17
Şəkil 2: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının növləri.....	22
Şəkil 3: Bankların maliyyə bazasını yaradan vəsaitlər	23
Şəkil 4: Azərbaycanca olan kommersiya bankları.....	24